

BUZ SANAYİİ ÖRNEĞİNDE OSMANLI İMTİYAZ SİSTEMİ

Fatih DAMLIBAĞ*

ÖZET

Osmanlı Devleti suni buz üretiminde faaliyette bulunacak girişimcileri, öncelikle imtiyaz sistemi içerisinde ele almıştır. Daha sonra buz üretim makinelerinin ulaşılabilirliği artınca, Osmanlı Devleti imtiyaz sisteminin dışında da buz fabrikaları kurulmasına izin vermiştir. Fakat bu makalede imtiyaz sistemi içerisindeki, suni buz üreticileri temel hedefdir. Bu sistemde devlet girişimcilere, belirli şartlar altında fabrikasyon üretim için tekel hakkı tanımaktaydı. Makaleye başlangıç noktası olarak, imtiyaz sisteminin doğuş sebepleri açıklanacaktır. Daha sonraysa farklı sektörlerden verilen örneklerle, imtiyaz sisteminin ana ilkelerinden bahsedilecektir. En sonundaysa imtiyazlı buz sanayii girişimleri, üç ayrı başlık altında incelenecektir. İmtiyazlı buz fabrikası kurmak isteyenlerden bahsedilirken, önce girişimcilerin talepleri ve devlet kademesi ile yaptıkları görüşmelerden bahsedilmiştir. Daha sonraysa kurulacak sanayi tesisleriyle ilgili şartları düzenleyen, imtiyaz mukavelenameleri karşılaştırılmıştır. En sonundaysa imtiyaz sonrası girişimcilerin, başarı ve başarısızlıklarıyla birlikte faaliyetlerinden bahsedilecektir. Buz üretimi sektöründeki üç girişimden Salim Ağa ve İzmir'deki ortaklık, fabrika ve şirket kurmayı başarmıştır. Fakat son imtiyaz sahibi olan Numan Efendi, planladığı fabrikaları fiiliyata geçirememiştir.

Anahtar Kelimeler: buz, fabrika, piyasa düzenlemesi, imtiyaz sistemi, mukavelename.

OTTOMAN PRIVILEGE SYSTEM WITHIN THE EXAMPLE OF ICE INDUSTRY

ABSTRACT

Ottoman State firstly assessed the entrepreneurs of artificial ice production, within privilege system. Later when the availability of ice production machines increased, Ottoman State also permitted to found ice factories out of privilege system. But in this article, artificial ice producers within privilege system are the main target. In this system, state granted

* Yrd. Doç. Dr., Gümüşhane Üniversitesi İktisat Tarihi ABD Başkanı
fdamlibag@gumushane.edu.tr, damlibag@ttmail.com

monopoly rights to entrepreneurs under specific conditions, for factory production. For the beginning point of the article, establishment reasons of privilege system will be explained. Later main principles of privilege system will be mentioned, with some examples of other sectors. At the last, privileged ice industry enterprises will be evaluated within three headlines. When privileged ice factory founders were mentioned, their demands and interviews with government were narrated. Later privilege contracts which were regulated newly establishing industrial plants were compared. At the last, entrepreneurs' activities were mentioned during post privilege period, with their successes and failures. For three enterprises in ice production sector, Salim Ağa and partnership in İzmir could found factories and companies. But Numan Efendi who was the last privilege owner did not put planned factories into practice.

Key Words: ice, factory, market setting, privilege system, contract.

GİRİŞ

Bu çalışma son dönem Osmanlı sanayisinde, önemli bir yer edinmiş olan imtiyaz sisteminin uygulanmasını açıklamak amacıyla yazılmıştır. Sistemin işleyişi buz sanayiinden örneklerle detaylandırılacak olup, sektörteki uygulamaların benzer ve ayrışan yönleri verilmeye çalışılacaktır. Ayrıca farklı sektörlerden verilecek bazı örneklerle de, buz sanayiinin imtiyaz sistemi içindeki yerinin altı çizilecektir.

İmtiyaz sisteminin işleyişinin detaylarına girilmeden önce, Osmanlı sanayisinde böyle bir usulün ortaya çıkış nedenlerinin etraflıca tartışılması gerekmektedir. Sistemin doğuşunun en önemli sebebi, Sanayi Devrimi sonrası artan Avrupa rekabetidir. Tanzimat'la birlikte devlet "imar-ı mülk" politikasını uygulamaya başlamıştır. Bu politikayla ülkedeki iktisadi kalkınmayı ve zenginleşmeyi sağlamak hedeflenmektedir. Devletin izlediği politikada artık sadece mali değil, iktisadi kaygılarda dikkate alınmaktaydı. (Güran, 1992: 235)

Osmanlı Devleti Tanzimat'la birlikte iktisadi bakış açısını değiştirmek istese de, bunun önünde önemli bir engel mevcuttu. 16 Ağustos 1838 tarihinde imzalanan Balta Limanı Ticaret Anlaşması, Osmanlı Devleti'nin bağımsız bir dış ticaret politikası izlemesine imkân vermemekteydi. Bu anlaşmayla Osmanlı Devleti, dış ticarete uyguladığı tekel düzeniyle ilgili özel sınırlamalardan vazgeçmekteydi. Ayrıca kendi gümrük vergilerinin

oranlarını, Avrupa devletleriyle birlikte belirlemeyi bir prensip olarak kabul etmişti. Bu durumsa özellikle savaş dönemlerinde maliyeyi ek gelir için, olağanüstü vergiler koyma imkânından mahrum bırakmaktaydı. Bu anlaşma uluslararası ticarete hâkim düzen olarak, serbest ticareti uygulamak isteyen İngiltere'nin baskısı ile imzalanmıştı. Osmanlı Devleti anlaşmayı, dönemin siyasi şartları dolayısıyla kabul etmek zorunda kalmıştı. Anlaşmanın Osmanlı sanayisi üzerindeki en önemli etkisi ise, devletin gümrük duvarlarını yükselterek kendi sanayisini koruma imkânından vazgeçmesiydi. (Pamuk, 1988: 38)

Balta Limanı Ticaret Anlaşması ile ilgili Genç'in düşünceleri ise, biraz daha farklıdır. Anlaşmanın güçlü bir fiskalizm ve provizyonizm damgası taşıdığını belirtmektedir. Anlaşmada ithal gümrükleri %5'te tutulurken, ihraç gümrükleri iki mislini de aşan bir rakam olan %12'ye çıkartılmıştı. Anlaşmanın görüşmeleri sırasında Osmanlı delegeleri, ihraç gümrüklerini daha da yükseltmeye çalışmışlardır. Fakat İngilizler karşı çıktıkları için, oransal olarak düşük saydıkları %12'ye razı olmuşlardır. Bu ihracat karşısında yerel ihtiyacı öne alan klasik tutumun, biraz daha sertleşmesi ve yoğunlaşmasıdır. Ayrıca klasik dönem ahidnamelerinde %3 olarak belirlenen ihraç resmi, fiskalizmin etkisi ile dört misline yükseltilmiştir. Olaya yerel sanayinin korunması açısından bakılacak olursa, Pamuk devletin önemli bir imkândan vazgeçtiği iddiasındadır. Fakat Genç anlaşmanın imzalanması sırasında, devletin böyle bir düşünce yapısının olmadığını savunmaktadır. Anlaşmanın görüşmelerinin sürdüğü 1830'lu yıllar, Osmanlı sanayisinde ilk defa buhar enerjisinin kullanılmaya başlandığı dönemdir. Büyük çoğunluğu devlete ait olan bu fabrikaların korunması fikri, hiçbir şekilde görüşmelerde yer bulmamıştır. İhracatın korunması için gümrük vergisi oranlarının düzenlenmesi fikri, 1861 tarihli ticaret anlaşmasından sonra ancak görülmeye başlanmıştır. 25 yıllık bir dış ticaret açığı, Osmanlı Devleti'nin provizyonizmi sorgulamasına sebep olmuştur. (Genç, 2012: 95-96)

Osmanlı Devleti 1830'lardan itibaren devlet eliyle sanayileşmeye başlamıştır. Bu yolda karşısına çıkan dört temel sorundan ikisi olan, sermaye ve vasıflı işgücü temininde önemli aşama kaydetmiştir. Ama hammadde yetersizlikleri ve teknoloji üretememek, Osmanlı sanayisi önündeki önemli engeller olmuştur. Osmanlı Devleti teknoloji ithal ederek ve büyük kaynaklar harcayarak sanayi tesisleri kurmuştur. Fakat fabrika kuruluşları ta-

mamlandığında, yeterli hammadde temin edilememesinin önemli bir sorun oluşturduğu görülmüştür. Fabrikaların işlerlik kazanması, ancak düzenli ve kaliteli hammadde teminiyle mümkündür. Teknolojiyle ilgili sorunlar ise, zaman geçtikçe ortaya çıkmıştır. Üretim bir süre sorunsuz devam etse de, zamanla fabrika teknolojisinin yenilenmesi gerekmektedir. Bu durum üretimin rekabet şartlarına uygun devamı için gereklidir. Böyle bir durumla karşı karşıya kalan fabrika yönetimlerinin, önlerinde muhtemel iki seçenekleri bulunmaktadır. Gerekli teknolojiyi ya ülke içinden, ya da yurt dışından temin edeceklerdir. Ülke içinde teknoloji gelişimi konusunda gerekli altyapı kurulamamıştır. Bunun için teknolojinin yurtdışından getirilmesi gerekmektedir. Fakat ithal teknoloji çok pahalıya mal olmaktadır. Bu durumda ya fabrikalar kapanmakta, ya da devlet hazinesine büyük yükler getiren verimsiz işletmeler olarak faaliyetlerini sürdürmekteydiler. Ayrıca fabrikaların duraklama devrinde devletin dış ve iç borçlanması da artınca, sanayi yatırımlarına ayrılması gereken miktarlar borç ödemelerine tahsis edilmiştir. Bu durum karşısında fabrikaların yenilenebilme imkânı, tamamen ortadan kaybolmuştur. Teknoloji gelişimine ağırlık vermeden ve ithal teknoloji ile fabrika ve sanayi yatırımları yapmanın maliyeti, Osmanlı Devleti için çok ağır olmuştur. (Kala, 2003: 252-253)

Kamu ağırlıklı Osmanlı sanayisinin ana sorunu teknoloji yenileyememektir.¹ Fakat Osmanlı fabrikalarının işleyişinde, başka problemlerde yaşanmıştır. Bu problemler dört ana başlık altında ele alınabilir. Bunlardan ilki pazar garantisinin teknik gelişimi teşvik etmemesi, ikincisi yabancı teknik danışmanlarla Osmanlı işçisi arasında yaşanan problemler, üçüncüsü fabrikalarla toplumun geri kalanı arasında yaşanan çıkar çatışması ve sonuncusuysa konunun uzmanı olmayanlara fabrika yönetimlerinde görev verilmesidir. İlk problem olarak gösterilen pazar garantisi, bir fabrikanın işlerlik kazanması için önemli bir avantaj olarak gözükmektedir. Fakat bu durumun doğurduğu bazı sakıncalar da yok değildir. Nerdeyse her devlet fabrikası askeriye, devlet memurları ve saray gibi garanti bir pazara sahipti. Bazı devlet fabrikalarına yetimhane ve mahkûmlar gibi çeşitli kaynaklardan, ucuz işgücü de temin edilmişti. Fakat bu avantajlar fiyat ve kaliteden bağımsız olarak tanındığı için, devlet fabrikalarına maliyetleri

1 Üretim teknolojisini yenileyebilmek, sanayinin fiyat rekabetini sağlayabilmesi için hayati önem taşımaktadır. 19. Yüzyılda Avrupa rekabet gücünü hem yüksek teknoloji seri üretim, hem de iş düzeninde yapılan basit iyileştirmelerle üretim maliyetlerinin düşürülebilmesi sayesinde elde edebilmiştir. (Quataert, 1992: 3)

düşürmek amacıyla verimliliği arttırmak için çok az teşvik sağlamaktaydı. (Quataert, 1992: 31-32)

İkinci olaraksa teknik danışman olarak fabrikaların işlerliğini sağlamak için getirtilen yabancı uzmanlarla, Müslüman Osmanlı işçiler arasında bazı kültürel sorunlar yaşanmıştı. Dil sorunu iletişimde bazı problemler doğurmuştu. Yabancı uzmanların tavsiyeleri birçok sefer göz ardı edilmiştir. Birçok seferde kiralanan yabancı uzmanlar; işlerinin sadece hâlihazırda makinaları işletmek olduğuna, kimseye yeni bir tekniği öğretmek zorunda olmadıklarına inanmaktaydılar. Ayrıca Avrupalılarla Osmanlı işçiler arasındaki ücret uçurumları ilişkileri kötüleştirmekteydi. Bu konudaki üçüncü problem olan loncalar ve esnafın çakışan çıkarları da, devlet fabrikalarının verimliliklerine darbe vurmaktaydı. Bu konudaki son problemse, fabrika yönetimlerine atanan devlet görevlilerinin çoğunlukla konunun uzmanı olmamalarıdır. Bu durumda Osmanlı fabrikalarının yapısı değişmek zorundaydı. Çünkü devlet fabrikaları verimli ve etkili çalışmamaktaydı. Çözüm gelmekte gecikmedi. 1880'lerden itibaren Osmanlı sanayiinde özel girişimin rolü artmaya başladı. Yeni bir model doğmaktaydı. Osmanlı Devleti özel sektöre tanıdığı imtiyazlarla, ülkede pek çok yeni fabrikanın kurulmasını sağlamıştır. Yeni dönemde Selanik, Trabzon, Adana ve Uşak gibi çok farklı ve yeni yerlerde fabrikalar açılmıştır. Sanayi yatırımlarının çoğalmasındaki bir diğer faktör ise, artan yabancı sermaye imkânıdır. Avrupa sanayileşmesi kendi ihtiyaçlarının üzerinde bir sermaye birikimi sağladığından, Osmanlı imalat sektörünün gelişimi için yeni fonlar ulaşılabilir hale gelmiştir. (Quataert, 1992: 32-33)

1. İMTİYAZ SİSTEMİNİN GELİŞİM SÜRECİ

1880'lerde tekemmül etmiş formuna ulaşan imtiyaz sistemi, Osmanlı Devleti'nin Tanzimat döneminden itibaren tatbik ettiği bir metottur. Osmanlı Devleti'ndeki imtiyaz uygulaması, padişahın girişimciye ilgili alanda faaliyette bulunma iznini belirten fermanıyla başlamaktaydı. Bayındırlık ve ulaştırma hizmetlerinin yanında, çalışmanın konusu olan sanayi tesisi kurma ve madencilik alanlarında da imtiyazlar verilmiştir. Sanayi harici farklı alanlarda verilen imtiyazlarla ilgili olarak, 8 numaralı imtiyaz mukavelat defterinden bazı örnekler verilebilir. Bayındırlık faaliyetleriyle ilgili örnek, 22 Nisan 1895 tarihinde Sakız limanı ve rıhtımı için verilen imtiyazdır. 30 Mayıs 1895 tarihinde Cebel-i Lübnan'da buharlı tramvay

için verilen imtiyaz, ulaştırma konusunda bir örnek olarak gösterilebilir. 9 Haziran 1896 tarihinde Mihaliççık kazasında krom madeni için imtiyaz verilmiştir. (Başbakanlık Osmanlı Arşivi bundan sonra BOA, Âmedî-i Divan-ı Mukavelat bundan sonra A.DVNSMKL.T.d.8, s.1-2)

Bu örnekler imtiyaz usulünün, sanayi dışındaki alanlarda da uygulandığını göstermektedir. Yalnız çalışmanın konusu sanayi alanındaki imtiyazlar olduğu için, diğer imtiyazların uygulanışıyla ilgili detaya girilmeyecektir. Fabrika kurmak isteyen girişimciler için sistemin tatbikatına gelecek olursak; imtiyaz belirli bir bölgede ve belirli bir süre için, aynı sektöre ait ikinci bir fabrikanın kuruluşunun yasaklanması şeklinde uygulanmaktadır. Sektörle ilgili esnafın faaliyetlerine karışmanın yasak olduğu bu sistemde, girişimci çoğunlukla çeşitli vergi ayrıcalıklarıyla da desteklenmiştir. Bu desteğin amacıysa, kurulacak fabrikanın piyasayla fiyat rekabetine girebilmesidir. İmtiyaz sistemi ilk aşamalarında, hâlihazırda inşa edilmiş bir fabrikaya tekel hakkı tanınması şeklinde uygulanmaktaydı. Daha sonralarıysa girişimciye öncelikle konuyla ilgili imtiyaz alma şartı getirilmiştir. Bunun en önemli gerekçesiye, Osmanlı Devleti'ndeki sermaye birikiminin yetersiz olmasıdır. Girişimci konuyla ilgili faaliyette bulunma tekeli olan imtiyazını teminat göstererek, şirket kurup sermaye toplayabilecektir.

İmtiyaz sisteminin ilk aşamasındaki durumla ilgili olarak, Yusuf Efendi'nin talebi örnek gösterilebilir. Kendisi ortaklarıyla birlikte Boğaziçi'nde Paşabahçe denen mevkide inşa ettirmiş oldukları fabrikada; porselen, çini ve tuğla imal etmektedirler. Fabrika yüklü bir masrafla inşa edilmiştir. Fabrikanın masrafını çıkartabilmek için ortaklardan olan Yusuf Efendi, on beş senelik bir imtiyazla bu süre zarfında ikinci bir fabrikaya ruhsat verilmemesini istemektedir. Ayrıca fabrikanın imalatından gümrük resmi veya başka bir ad altında vergi talep edilmemelidir. Meclis-i Ziraatta kaleme alınan mazbata, 12 Ağustos 1845 tarihinde Meclis-i Valay-ı Ahkâm-ı Adliyyeye görüşülmesi için gönderilmiştir.

“Boğaziçinde kâin Paşabağçesi nam mahalde kumpanya vechiyle inşa olunmuş fabrikada fağfuri ve çini ve pota ve ağnad tuğlası imal olunmakda olduğundan fabrika-i mezkûr mesarif-i külliye ile vücuda getirülmüş idüğünden mesarif-i vakıasının ihrac ve istifası zımnında on beş sene müddet imtiyaz bil-ita müddet-i mezkure zarfında diğer fabrika küşadına ira-i ruhsat kılınmaması ve fabrika-i mezkûr imalatından resm-i gümrük ve nam-ı ahirle bir gûne rüsumat mütalibe olunmaması...” (BOA, Cevdet İktisat bundan sonra C.İKTS 35/1742)

Meclis-i Valay-ı Ahkâm-ı Adliyedeki görüşmede, Meclis-i Ziraatın mazbatasının yanında fabrikanın bazı ürünleri de sunulmuştur. Sunulan numuneler beğenildiği için, fabrikaya imtiyaz verilmesi uygun bulunmuştur. Osmanlı Devleti'nde yeni açılan fabrikaların mamulâtından, üç sene boyunca gümrük resmi veya başka bir vergi istenmemektedir. Fabrikanın mamulâtından bu üç senenin sonundaysa, imal edildiği yerde satılmayıp başka yerlere gönderildiği takdirde; yurtdışından gelen ürünler gibi yüzde beş gümrük resmi alınmaktaydı. İmtiyaz istenen fabrika içinde bu kural geçerliydi. Fakat meclis istenen imtiyazın müddetini, fazla bulmuştur. Ama diğer yandan bu çeşit fabrikaların sanayinin geliştirilmesi için, Osmanlı Devleti'nde yaygınlaştırılıp çoğaltılması gerektiğini de düşünmektedir. Ayrıca meclis bu çeşit fabrikaların, ancak ciddi yatırımlarla kurulabileceğinin farkındadır. Üstelik fabrika kuruluşu sırasında girişimcinin beklediği kârlara ulaşması, ancak zamanla mümkün olacaktır. Bu durumda uygun bir imtiyazın bu fabrikaya verilip masrafını çıkarma imkânı sağlanması, benzeri fabrika kurmak isteyen girişimciler için teşvik sebebi olduğundan önemli görülmüştür. Fakat istenen on beş senelik imtiyaz süresi, gereğinden fazla bulunmuştur. Bu sürenin çok az tutulması ise, girişimcinin masrafını çıkartamamasına sebep olduğundan sakıncalı görülmüştür. Bu durumda imtiyaz süresi için, on iki yıl makul bir zaman dilimi olarak kabul edilmiştir. Fakat gümrük konusunda istenen ayrıcalık, yürürlükteki hükümlere aykırıdır. Bunun için Maliye Nezaretinden onay alınmalıdır. (BOA, İrade-i Meclis-i Vâlâ bundan sonra İ.MVL 69/1311)

Maliye Nezaretinden gelen görüş olumludur. Çünkü bu fabrika vasıtasıyla ülke içindeki üretimin arttırılması memleketin faydasıdır. Üretim artışı ise bazı imtiyaz ve kolaylıklarla sağlanacak olan, fiyat indirimleri ve fabrika mamulâtının herkes tarafından ulaşılabilir ve talep edilebilir olmasıyla sağlanır. Bu durumda makul bir süre için verilen bu imtiyaza, istenen gümrük resmi muafiyeti de tanınmalıdır. Çünkü maliye bu fabrika mamulâtından dolayı, henüz bir vergi tahsil edememiştir. Yani maliyenin kaybedeceği bir şey yoktur. Halkın ihtiyacını kaliteli üretimle karşılayan bu fabrika, faaliyetini devam ettirmelidir. Bu durumda imtiyaz süresi sonuna kadar, gümrük resmi tahsilinden vazgeçilmiştir.

“...hazinece dahi tesviye-i mukteziyesiçün husus-ı mezburun nazır-ı müşarünileyh hazretlerine havalesi tezkire kılınmış ve makule muamelat-ı dâhiliyenin ileriledilmesi muhsenatdan ve bu dahi bazı mertebe imtiyaz ve muavenet ita ve ifasıyla bahasında ehveniyet ve herkes tarafından iştirasına

rağbetle hâsıl olacağı bedihiyyatdan olmasıyla müddet-i mezkûr hadd-i itidalde ve gümrük hususunda olan mütalaa dahi yolunda ise de elan bir akçe resim alınmadığı ve bu cihetle temdid-i müddetde varidat-ı gümrükden bir şey zayi olmayacağı ve fabrika-i mezkûrun imalatı toğrısı şayan-ı tahsin olup eşyay-ı mukteziyeden bulunduğu ve bunun herhalde tatilden vikayesi lazimededen görüldüğü cihetle müddet-i imtiyaz inkızasına değin resm-i gümrük ahzinden sarf-ı nazar kılınması beynel-azada münasib mütalaa kılınarak manzur-ı âli buyurılmak için zikr olunan mazbata evrak-ı merkume ile me'an sûy-ı valalarına gönderilmiş olmağla ber minval-i muharrer tesviye-i iktizası muvafik irade-i seniyye-i şahane buyurılır ise nazır-ı müşarünileyh hazretlerine havale olacağı beyanıyla tezkire-i şenaveri terkim kılındı efendim.” (BOA, İ.MVL 69/1311)

13 Haziran 1845 tarihinden itibaren geçerli olmak üzere; Boğaziçi'nde Paşabahçe'deki porselen, çini ve tuğla imal eden fabrikaya imtiyaz verilmiştir. Fabrika ortaklarından Yusuf Efendi'ye verilen bu imtiyaz, on iki sene boyunca geçerlidir. (BOA, Maliyeden Müdevver bundan sonra Mad.d.7677: 1)

2. 1880 SONRASI İMTİYAZLI FABRİKALAR

Osmanlı Devleti sanayileşme girişimlerine devlet fabrikalarıyla başlamıştır. Fakat bu fabrikaların işleyişinde yaşanan sıkıntılar, devlet kademesinde sanayinin gelişimi için yeni bir çözüm gerektiği fikrini doğurmuştur. Çözüm olarak sanayileşmede özel girişimin desteklenmesi öngörülmüştür. 1880'lerin ortalarında yaygınlık kazanmaya başlayan bu sistemde; devlet kendisi sanayi yatırımı yapmaktansa, konuyla ilgili özel girişimleri desteklemeyi tercih etmiştir. Devlet fabrikalarının işleyişinde yaşanan sıkıntılar hariç bu tercihin sebeplerine gelecek olursak, bunların birincisi 1877-78 Osmanlı-Rus savaşının ülke üzerinde sebep olduğu yıkımdır. Fakat bu savaştan daha önemli olan sebepse, aynı devrede ülkenin ekonomisinde yaşanan finansman zorluklarıdır. Osmanlı Devleti 1876 yılında, dış borç ödemelerini durdurduğunu ilan etti. Çünkü devlet hazinesi iflas etmişti. Bu durum üzerine alacaklı ülkelerin temsilcileri ile Osmanlı hükümeti arasında yapılan görüşmeler neticesinde, Muharrem kararnameşi diye bilinen anlaşma imzalanmıştır. Takip eden süreçte kurulan Duyunu Umumiye idaresine, dış borç ödemelerine karşılık olarak devletin bazı vergi kalemlerini bizzat toplama hakkı tanınmıştır. (Pamuk, 2009: 121) Bütün bu zor ekonomik koşullar, devletin sanayi yatırımlarını finanse edebilmesini çok

güçleştirmişti. Sanayi yatırımlarının finansmanı için geliştirilen sistemin adıysa, imtiyazlı özel fabrikalardır. Sistem hem devlet, hem de girişimci açısından önemli avantajlar taşımaktaydı. Devlet açısından faydası, bütçeden para ayırmadan ülkede sanayi yatırımlarının yapılmasıydı. Özel girişimci içinse, aldığı ayrıcalıklar sayesinde Avrupa rekabetine karşı direnip kâr elde edebilmekte.

Sistemin işleyişine gelecek olursak yeni dönemdeki en önemli fark, imtiyazın fabrika kurulmadan önce verilmesidir. İmtiyaz hükümlerinin belirlenmekte olduğu görüşmelerde dikkate alınan dört ana husus bulunmakta olup; bunlar faaliyette bulunulacak sektör, imtiyazın geçerlilik süresi, imtiyazın geçerli olduğu bölge ve kurulacak sanayi tesisinin mevcut esnafla olan ilişkisidir. Görüşmelerin ilk başlığı, girişimcinin hangi alanda faaliyette bulunmak istediğidir. Maliye Nezareti genel muhasebe bölümünün hesaplama şubesinde müdür muavini olarak çalışan Yusuf Ziyaeddin Bey, İstanbul'da cam ve ayna üretmek için bir fabrika kurmak istemektedir. Yusuf Ziyaeddin Bey bu kuracağı fabrika için, 18 Ocak 1902 tarihinde Ticaret ve Nafia Nezaretinden imtiyaz talebinde bulunmuştur.

“Dersaadet ve bilad-ı selasede elvan ve eşkâl-i muhtelifede cam ve ayna fabrikası inşasıyla işledilmesi için otuz beş sene müddetle imtiyaz itası istidasına dair hazine-i maliye muhasebat-ı umumiye-i hisabat merkezi şubesi müdür muavini Yusuf Ziyaeddin Bey tarafından takdim olunub ba-tezkirey-i samiye irsal buyurulan arz-ı hal ve mukavelename layihası...”
(BOA, A.DVNSMKL.T.d.13: 9)

İmtiyaz görüşmelerinde incelenen ikinci noktaysa, fabrikasyon üretimi için tanınan tekel hakkının ne kadar süreyle geçerli olacağıdır. İmtiyaz müddeti konusunda taleplerin aynen kabul edildiği olsa da, süre konusunda çoğu zaman pazarlıklar yaşanmıştır. Mişon Levi'nin Selanik'te ortağı İbliya Levi ile beraber kuracağı züccaciye fabrikası için, 15 yıl süreyle imtiyaz isteyen talebi on yılla sınırlandırılmıştır. Çünkü Mişon Levi'nin aynı konuda bir fabrika kurmak için İstanbul'da aldığı imtiyazın süresi on yıldır. Bu gerekçeyle Selanik'teki fabrikanın imtiyaz süresi de, aynı müddetle sınırlı tutulmuştur.

“Nefs-i Selanikte münasib bir mahalde... eşyay-ı züccaciye imaline mahsus bir fabrikanın tesis ve inşasına imtiyaz itası zımnında tebaa-i Devlet-i Aliyyeden Mişon Levi ve şeriki İbliya Levi bin Nahyaz taraflarından vuku bulan istida üzerine... müddet-i imtiyaziyenin on beş seneden on seneye tenziliyle tadilen ve emsaline tevfiikan tashih kılınmış... ve mu-

maileyhin Beğkozda Paşabağçesinde dahi öyle bir fabrika tesisi için mu-kaddema aldığı imtiyazın şerait ve taahhüdatını icraya...” (BOA, A.DV-NSMKLT.d.2: 37)

İmtiyaz görüşmelerinde dikkate alınan üçüncü noktaysa, imtiyazın geçerli olacağı coğrafi alanın büyüklüğüdür. Bu konuda piyasanın potansiyeli, öncelikle dikkate alınan noktadır. İzmir’de kendirden ip, çuval ve yelken bezi imali için bir fabrika kurmak isteyen Mektubî-i Sadr-ı Ali Hülefasından Hikmet Bey, İzmir sancağının bağlı olduğu Aydın vilayeti-nin tamamında geçerli olmak üzere imtiyaz istemiştir. Aydın vilayeti gibi geniş bir bölgenin ihtiyacının tek bir fabrikayla karşılanamayacağı gerekçesiyle, bu talebi reddedilmiştir. Ayrıca ileride çıkması muhtemel konuyla ilgili diğer girişimcileri de cesaretlendirebilmek için, imtiyazın sadece İzmir sancağıyla sınırlı tutulmasına karar verilmiştir.

“...imtiyaz-ı vakıanın Aydın vilayetinin havi olduğu sancaklara teşmili vüsat ve cesamesi derkar olan vilayetin böyle bir fabrika ile def-i ihtiyacı mümkün olamayarak ilerüde bu gibi teşebbüsata cesaretyab olacak eshab-ı sermayeye karşı bir sed olacağından bunun yalnız İzmir sancağına has-rı...” (BOA, A.DVNSMKLT.d.12: 12)

İmtiyaz görüşmelerinde dikkate alınan sonuncu husussa, kurulacak fabrikanın halkla olan ilişkisidir. Osmanlı Devleti esnafın durumunun, yeni girişimciler yüzünden bozulmasını engellemeye çalışmıştır. Üreticiyi korumaya yönelik olarak kurulacak herhangi bir yeni fabrikanın, mevcut esnafın faaliyetlerine karışması yasaklanmıştır. Bu konuyla ilgili olarak, 1884 yılında Mişon Levi adlı bir tüccar; İstanbul Beykoz’da züccaciye fabrikası kurmak için bir imtiyaz almıştır. Kurulacak fabrikada hâlihazır-daki esnaf atölyelerinde üretilmekte olan, yeşil camdan yapılan ince çeperli pul şişelerin üretimi yasaklanmıştır. Buna ilaveten esnafın kristal olma-mak şartıyla, fabrikada üretilen ürünlerin taklidini yapmasına da fabrika yönetimi karşı çıkamayacaktır.

“Mezkûr fabrikada atik şişe hanelerde şimdiye kadar yapılmakta olan her nevi pul şişelerle vesair mamulat yapılmayacaktır ve fakat hâlihazır-la-ryla şişe haneler bu fabrikada imal olunan şişeleri takliden billur olmaya-rak yalnız pul şişe imal iderlerse mumaileyhimin itiraz ve mene ve bir güne müdahale ve iddiaya hak ve salahiyeti olamayacaktır” (BOA, A.DVNS-MKLT.d.1: 51)

Esnafın durumunun korunmasıyla ilgili olarak başka bir örnekse; Şu-

rayı Devlet azasından Ahmet Refik Bey, Âmedî-i Divan-ı Hümayun muavini Reşit Bey ve Ticaret Umum müdürü Refik Beyin ortaklaşa kurmak istedikleri dokuma fabrikasıdır. Bu fabrikada yün, pamuk ve ipekten her çeşit elbiselik ve dōşemelik kumaş, bez, astar ve fes üretilecektir. Bu imtiyazdaki ipekli dokuma talebi; İstanbul, Bursa, Şam ve Halep'te bu konuda çalışan çok sayıda esnaf bulunduğu gerekçesiyle reddedilmiştir.

“...Dersaadet ve Brusa ve Şam-ı Şerif ve Haleb gibi başlıca şehirlerde ipek mensucatiyla meşgul destgahlar bulunub bunlarda hayli erbab-ı sanat geçindiği cihetle anlara rekabet idecek böyle bir fabrikanın imtiyaz ve gümrükce muafiyet tahtında küşadı o makule destgahların menafini ihlal eyleyeceğinden yapılacak fabrikanın maksadı yapağı ve pamuk mensucati gibi bizce muntazaman mevcut olmayan mamulâta hasrı münasib göründüğü...” (BOA, A.DVNS.MKLT.d.2: 48)

3. İMTİYAZ SİSTEMİ İÇERİSİNDEKİ BUZ SANAYİİ

Suni buz üretimi için gereken makinelerin Osmanlı Devleti'nde yaygınlaşması, 1880'lerden itibaren gerçekleşmiştir. Devlet başlangıçta Karhane adıyla buz satışını kendi tekeli altında bulundurmıştır. Az bir sermayeyle üretilebilen ve peşin parayla satılan bir ürünün pazarlanmasının, yabancı girişimcilere bırakılmak istenmemesi; bu konudaki tekelin gerekçesidir. Fakat buz makinelerinin ulaşılabilirliğinin artmasıyla beraber, Osmanlı Devleti'nin bu konudaki tutumu değişmiştir. Buz sanayii üzerinde bulunan ilk dönemdeki yasaklayıcı tavırla ilgili olarak, iki İngiliz vatandaşının Mayıs 1872 tarihli talebi örnek gösterilebilir. İngiliz ortaklar İstanbul sur dışında, Alibeyköy civarında bir buz fabrikası kurmak istemişlerdir. Kuracakları fabrikada toplam gücü on beygir olan iki adet buhar makinesi kullanacaklardır. Taleplerini yazdıkları dilekçeyle, fabrikalar müdürlüğüne iletmişlerdir. Nafia Nezareti konuyla ilgili yaptığı araştırmanın neticesinde, fabrika kurulmak istenen arsanın fabrika kurulması yasak olan İstanbul sur içinde bulunmadığını bildirmiştir. Bunun için girişimcilere fabrikalar hakkındaki hâlihazırdaki kurallara uymak ve Osmanlı Devleti'nin mevcut ve gelecekteki kanunlarına da riayet etmek şartıyla izin verilmesi taraftarıdır. Ayrıca kuracakları her buhar kazanı için Nafia Nezaretine 10 Osmanlı lirası teminat yatırmaları gerekmektedir. (BOA, Şurayı Devlet bundan sonra ŞD: 498/13)

İngiliz ortakların talebi sonrası konu, 8 Haziran 1872 tarihinde Şurayı

Devlet tarafından Maliye Nezaretine sevk edilmiştir. Böyle bir fabrikanın inşasının, devletin yönetiminde olup buz üreten Karhane'ye bir zarar verip vermeyeceği sorulmuştur. Maliye Nezaretinden gelen cevapta, fabrika kurulmak istenen yer bahsedilen şartlar dolayısıyla uygun bulunmuştur. Fakat hazine bütçesine dâhil olan ve bu sene itibariyle emaneten² yönetilen Karhane İdaresinin hâsılatı dikkate alınmalıdır.

“...işbu fabrikanın inşası hazine-i celileden idare ve ilzam kılınmakta olan karhanelerce bir güne mahzuru istilzam idüb itmeyeceğinin ve olbaba olan rey ve mütalaa-i aliyyelerinin istifsarı... mezkûr fabrikanın tesisi için irae olunan mahallin fabrika inşası memnu bulunan daire haricinde bulunmasından tolayı şerait-i mebhuseye tevfikan orada fabrika inşasına bir güne mahzur olmayacağı anlaşılmış ise de fabrikanın ihdas ve inşası hazine-i celilinden dâhil-i muvazene olan ve bu sene emaneten idare itdirilmekte bulunan Karhane mukataası hasılatına tabi-i nakise iras ideceği cihetle hasılat-ı merkumenin tedniyeden vikayesiyle beraber sair cihetlerin tetkikiyle...” (BOA, ŞD: 498/13)

Maliye Nezaretinin bu görüşü üzerine, İngilizlerin talebi reddedilmiştir. Bunun gerekçesiye küçük ve kuvvetsiz makinelerle kurulacak bir fabrikanın, ancak devlet işletmesi olan Karhane'ye bir rakip olarak görülmesidir. Az masrafla kurulan, hızlıca ve peşin parayla satılan bir ürünün devletin kontrolünde kalması daha uygun bulunmuştur. Zaten gerektiği takdirde İngiliz ortakların kurmayı planladığı makineleri, devletin de rahatlıkla temin edebileceği düşünülmektedir. Bunun için İngilizlerin fabrika kurma talebi reddedilmiştir.

“...İngilterelü iki kimesnenin ruhsat istediği küçük makineli buz fabrikasının ihdas ve inşası takdirinde hazine-i celilenin dâhil-i muvazene olan varıdat-ı kadimesinden karhane mukataası hâsılatını erideceği derkar olub bu ise tecviz olunamayacağından bunun gibi az masrafla vücuda gelür ve tiz vakitte peşin akçe ile satılır bir mahsulün imal ve fûruhtından minel kadim hazine-i celileye aid olan menafi-i nakdiyeyi ecnebi yedine virmek münasib olmayarak öyle bir makinenin ihtiyaç olduğu halde dahi hazine-i celile tarafından vaz ve ihdasında mesarifce ve sair cihetle hiçbir vakitte güçlük görünmeyeceğinden...” (BOA, ŞD: 498/13)

1880'lerin ortalarından itibaren Osmanlı Devleti, özel sektörden giri-

2 Emanet usulü devlete ait mukataa adı verilen, gelir kaynaklarının işletilmesinde kullanılmaktaydı. Bu sistem gelir düşüklüğü gibi sebeplerle mültezimlere çekici gelmeyen, ya da devlet tarafından işletilmesi gereken mukataaların emin adı verilen memurlar tarafından işletilmesidir. (Tabakoğlu, 2005: 204)

şimcilerin buz fabrikası kurmasına izin vermiştir. Devlet bu konuda iki farklı uygulama ortaya koymuştur. Bunlardan birincisi Osmanlı Devleti'nin buz imal etmek için yapılacak büyük ölçekli yatırımları, girişimcilerine imtiyaz hakkı tanıyarak korumasıdır. Bu tarz girişimciler, devletle günümüzün teşvik uygulamalarına benzeyen sözleşmeler imzalamışlardır. Bu çalışmada üretimleri için kendilerine imtiyaz tanınan üç girişimci ele alınmıştır. Fakat bunların haricinde sektörde irili ufaklı pek çok tesis de kurulmuş olup; çoğunun sermayesi küçük olduğu için, devlet bu girişimcilere sadece ruhsat vermekle yetinmiştir. Kendilerine imtiyaz sisteminde olduğu gibi, uygulaması kesin kurallara bağlanmış bir tekel hakkı tanınmamıştır. Ayrıca sektörde 1896 yılından sonra, imtiyaz verme usulü son bulmuştur. Bunun en büyük sebebi buz makinelerinin ulaşılabilirliğinin artmış olmasıdır.

Osmanlı Devleti'nin hangi girişime imtiyaz ve hangi girişime ruhsat verdiğiyle ilgili olarak; Ticaret ve Nafia Nezareti'nin hicri 1314 (1896-1897) yılını değerlendirmek için hükümete sunduğu rapor, önemli ayrıntılar içermektedir. Ticaret ve Sanayi başlığıyla sunulan raporda; farklı sektörlerde verilen imtiyazların yanı sıra, Numan Efendi'nin Şam, Halep ve Kudüs şehirlerinde birer buz fabrikası kurmak için imtiyaz aldığı belirtilmiştir. Fakat bu bilginin akabinde zaruri ihtiyaçların yerinde temini için imtiyaz ve tekel hakkı tanınmadan, bazı buz fabrikalarına sadece ruhsat verildiği belirtilmektedir.

“...Şam ve Halep ve Kudüs-ü Şerif şehirlerinde birer buz fabrikası tesis ve küşadına...imtiyaz ihsan buyurulmuş ve bir gûne imtiyaz ve inhisar tahtında olmayarak havayic-i zaruriye-i mahalliyenin istihsalı emrinde buz fabrikaları tesisine ruhsat verilmiş olduğu...” (BOA, Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Ticaret ve Nafia Nezareti Maruzatı bundan sonra Y.PRK. TNF: 5/41)

Buz fabrikası kurmak için alınan imtiyazların detayına geçmeden önce, çalışmada kullanılan kaynaklar hakkında bilgi verilmesi faydalı olacaktır. İmtiyaz alınan girişimler için, Başbakanlık Osmanlı Arşivindeki A.DV-NSMKLT koduyla gösterilen imtiyaz mukavelat defterleri en önemli kaynaktır. Bu defterlerde öncelikle yapılan imtiyaz mukavelenameleri kaydedilmektedir. Mukavelenameye başlık olarak yapılan uygulama çoğunlukla imtiyaz alan girişimcinin adı, fabrika kuracağı yer ve hangi sektörde faaliyet göstereceği şeklindedir. Girişimcinin adı zikredilirken, resmi bir unva-

nı varsa mutlaka belirtilmektedir. Salim Ağa'nın ve İzmir'deki ortaklığın mukavelenamelerindeki uygulama bu şekildedir. Numan Efendi'nin mukavelenamesindeyse, basitçe sadece mukavelename başlığı atılmıştır. Buz fabrikaları mukavelenamelerinde görülmesi de, bu defterlerde görülen üçüncü uygulama; Ticaret ve Nafia Nezareti ile girişimci arasında aşağıdaki anlaşmanın kabul edildiği şeklindedir. İmtiyaz mukavelenamelerinde girişimciye tanınan hak ve sorumluluklar, detaylı bir şekilde belirtilmektedir.

Mukavelenameler sonrası defterlere Şurayı Devlet Tanzimat Dairesindeki görüşmeler kaydedilmektedir. Tanzimat Dairesindeki görüşmelerde, girişimcinin talebi ve talebe yapılan eleştirilerden mutlaka bahsedilmektedir. Talebe yapılan eleştiriler çoğunluğa ulaşmasa bile belirtilmektedir. Anlaşmaya varılırsa konu Meclis-i Vükelaya sevk edilmektedir. Meclis-i Vükelada bir itiraz gerçekleşirse talep geri gönderilmekte, aksi halde sadrazamlık tezkiresi ile birlikte padişahın onayına sunulmaktadır. Tanzimat Dairesindeki görüşmeler sonrası mukavelat defterlerine kaydedilen bilgiler; Meclis-i Vükela görüşmeleri, sadrazamlık tezkiresi ve padişah onayı şeklinde gerçekleşmektedir.

4. BUZ FABRİKASI KURMAK İÇİN İMTİYAZ ALAN GİRİŞİMCİLER

İmtiyaz sisteminin işleyişinin ana hatları sonrası, buz sanayii özelinde konunun detaylarına girilecektir. Buz imali için imtiyaz almayı başarmış üç girişimci olup, bunların ilki Bekçiler Müdürü Salim Ağa'dır. Kendisi İstanbul ve Çanakkale'de birer fabrika kurmak istemiştir. Bunun için 29 Mayıs 1886 tarihinden başlamak üzere, Salim Ağa'ya 25 yıllığına imtiyaz verilmiştir. İkinci girişim İzmir'de fabrika kurmak isteyen bir ortaklıktır. Şurayı Devlet baş muavini Abdullah Bey ile yine bu dairede muavin olarak çalışan Şükrü Bey, beraberce imtiyaz almışlardır. 25 Temmuz 1887 tarihinde İzmir'de fabrika kurmak için imtiyaz alan ortaklara, 15 yıllık bir süre tanınmıştır. Bu konudaki üçüncü imtiyazsa, Şam'ın önde gelenlerinden Numan Ebu Şiar Efendi tarafından 25 yıllığına alınmıştır. Kendisi 5 Temmuz 1896 tarihinde onaylanan imtiyazıyla; Şam, Halep ve Kudüs şehirlerinde birer buz fabrikası kurmak istemiştir.

Buz fabrikası kurmak için imtiyaz alan girişimcilerin incelendiği bu

konu, üç aşamada ele alınacak olup; öncelikle imtiyaz alan girişimcilerin talep sürecinden bahsedilecektir. Daha sonra, alınan imtiyaz mukavele-namelerinin karşılaştırılmasına geçilecektir. Devletle yapılan bu sözleşme-lerin, benzer ve ayrışan yönleri ele alınacaktır. İncelenen üç girişimcinin aldığı imtiyaz mukavelesinin de, sadeleştirilmiş tam metin olarak ekte sunulmuştur. Konunun incelenmesinin sonucu ayağıysa, imtiyaz alımı sonrası yaşananlardır. Girişimcilerin fabrikalarını kurmak ve sektörde kendilerine bir yer edinmek için gösterdiği çabalar, bu bölümde incelenecektir. Ayrıca ilgili imtiyazın devri söz konusuysa, bu bölümde yeni girişimcinin çalışmalarından da bahsedilecektir.

5. BUZ FABRİKASI KURMAK İÇİN İMTİYAZ ALAN GİRİŞİMCİLERİN TALEP SÜRECİ

Girişimcilerin buz fabrikası kurmak için talep ettikleri imtiyazların, kendilerine sağlayacağı tekel haklarının şartlarının belirlenmesi önemli bir tartışma konusudur. Girişimciler kâr potansiyellerini arttırmak için tekel haklarını genişletmeye çalışırken; Osmanlı Devleti ise piyasa düzenleyicisi olarak belirlenecek şartların, piyasadaki diğer aktörlerle olan ilişkileri zedelememesine önem vermektedir. Devletin imtiyaz görüşmelerinde piyasanın işleyişiyle ilgili olarak, dikkate aldığı beş husus bulunmaktadır. Kapitülasyonların varlığı sebebiyle sanayi alanında yapılacak herhangi bir düzenlemenin; yabancı yatırımcıların piyasadaki varlığını etkileme ihtimali,³ öncelikle ele alınan konudur. İkinci olarak muhtemel yeni girişimcileri küstürmemek için, imtiyazın süresinin uzunluğu ve coğrafi alanının genişliği incelenmektedir. İncelenen üçüncü konuya, piyasadaki talep potansiyelidir. Kurulması planlanan fabrikanın, halkın ihtiyacını karşılama beklenmektedir. Dikkate alınan dördüncü konuya, girişimcinin piyasadaki diğer aktörlerle olan ilişkileridir. Halkın ihtiyacının karşılanmasında herhangi bir engel çıkmaması, devletin hassasiyet gösterdiği bir noktadır. Piyasanın işleyişi ile ilgili olarak devletin ele aldığı sonucu hu-

3 Aslında 16 Ağustos 1838 tarihinde imzalanan Balta Limanı Ticaret Anlaşması, üretim alanı için herhangi bir düzenleme getirmemektedir. Fakat batının Osmanlı Devleti üzerinde artan etkisi, bu hassasiyetin gösterilmesinin temel sebebidir. Anlaşmanın ilk maddesi, daha önce bazı mallara uygulanan ihraç yasaklarının kaldırıldığını belirtmektedir. Yine bu maddeye göre İngiliz vatandaşları ve araçları, Osmanlı Devleti'nde yetiştirilen ve üretilen her çeşit malı satın alma hakkına sahiptirler. Geri kalan maddelerde de ticaretle ilgili hükümler düzenlenirken, üretim süreçlerinin nasıl gerçekleşeceğiyle ilgili herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. (Kütükoğlu, 2013: 138-139)

sus ise, girişimciye narh yani fiyat tavanı belirlenmesi ve bu konuyla ilgili şartların tespitidir.

5.1. SALİM AĞA’NIN İMTİYAZ SÜRECİ

6 Ekim 1882 tarihinde Salim Ağa’nın imtiyaz talebi, gerekli işlemlerin başlatılması için Şurayı Devlet Tanzimat Dairesine iletilmiştir. Tanzimat Dairesi 17 Ekim 1882 tarihinde öncelikle Nafia Nezaretine yönelmiştir. Nezaretin kamu faydasının gözetilmesi için, belediyenin de görüşünü alarak bir karara varması istenmektedir. İstenilen imtiyazın usul bakımından ve kanunen uygunluğunun denetlenerek, bahsedilen şartlar hakkındaki görüşlerinin belirtilmesi istenmektedir. “...esas-ı maslahat tedkik ve tealuku cihetiyle Şehremanet-i Celilesiyle dahi muhabere idilerek usulen ve kaideten imtiyaz virilüb virilmeyeceğinin ve şerait-i maruza hakkındaki mütalaa-i aliyye-i nezaretpenahilerinin işarı...” (BOA, ŞD: 2463/1)

Nafia Nezareti 15 Kasım 1882 tarihli verdiği cevapta, öncelikle kendisinin görev tanımını yapmıştır. Görevi kurulacak fabrikayı kontrol ederek, kullanılacak makinelerin kuvvetinin tespiti ve muhtemel zararlarının nasıl önleneceğinin belirlenmesi olarak görmektedir. Kendisinin görevi olan fenni kontrollerden önce, Ticaret Nezareti ve Şurayı Devlet tarafından yapılması gerekenler olduğunu belirtmiştir. Çünkü girişimcinin talep ettiği husus, bir kazancın sınırlı bir şekilde de olsa tekele bağlanmasıdır. Sonuç olarak Nafia Nezareti ilgili kurumların konuyla ilgili kararlarından sonra, kendi üzerine düşen vazifeyi yerine getirecektir.

“...bu babda nezaret-i aciziye aid olan muamele fabrikanın derununa vazolunacak makinenin derece-i kuvvetini ve mahazirden salimiyetini bil-muayene tebeyyün itdirerek...müstedinin taleb eylediği imtiyazdan maksad bir menfaatin mahduden bir inhisara terki demek olması hasebiyle evvel emirde Ticaret Nezaret-i Celilesiyle Şurayı Devletce tayin-i keyfiyet buyurıldıktan sonra nezaret-i aciziye müteallik muamelenin badehu icrası...” (BOA, ŞD: 2463/1)

Bu gelen cevap üzerine 23 Kasım 1882 tarihinde Şurayı Devlet Tanzimat Dairesi, Ticaret Nezaretinden Salim Ağa’nın imtiyaz talebiyle ilgili görüşünü istemiştir. Ticaret Nezareti buz fabrikaları kurmak ve bu işlerin yürütülmesi için bir anonim şirket kuruluşunun, nezaretçe uygun olduğu kanaatindeydi. Fakat bundan önce konunun, Şurayı Devlet tarafından ticaret serbestliği ve kapitülasyonlar bakımından incelenmesini istemektedir.

“...mumaileyh tarafından buz fabrikaları yapılmak için bir anonim şirket teşkili esasen devletce kabul olunubda serbest-i ticaret ve uhud-u kadimeye tokunur ciheti olmadığı tayin itmedikce bu babda dermeyan olunan şeraitin tedkikine girişilmesi muvafık-ı maslahat olamayacağından evvel emirde buralarının Şurayı Devletce halli lüzumu...” (BOA, ŞD: 2463/1)

Şurayı Devlet Salim Ağa'ya verilen imtiyazın, Balta Limanı Ticaret Anlaşmasına aykırı olup olmadığı konusunda Hariciye Nezaretinden görüş istemektedir. “...taleb olunan imtiyazın uhud-ı kadimeye tokunur ciheti olub olmadığıнын izahen işarı...” (BOA, ŞD: 2459/48) 4 Ocak 1883 tarihli cevabında Hariciye Nezareti, bu konuda bir mahzur olmadığını belirtmiştir. Çünkü görüş aldığı Babîali hukuk müşavirliği, verilen imtiyazın hem bu anlaşmaya hem de ticaret serbestliğine uygun olduğunu belirtmiştir. “...Babîali Hukuk Müşavirliğinden ita olunan suret-i melfufa mütalamede imtiyaz-ı mezkûrun ahkâm-ı muahedata tokunur ciheti olmadığı gösterilmiş...” (BOA, ŞD: 2463/1)

Bu olumlu görüşlerin neticesinde, imtiyazın verilmesine Ticaret Nezareti onay vermiştir. Yalnız imtiyaz sahibinin kendi bölgesine gelecek, gerek tabi ve gerekse suni buzların giriş ve satışına karışmaması şart koşulmuştur. Salim Ağa İstanbul'da kurmayı planladığı fabrikayla aynı şartlarla Çanakkale'de bir fabrika kurmak istemektedir. Bu talep dahi kabul edilmiştir. Fakat girişimcinin bir imtiyaz taslağı hazırlaması, Ticaret Nezareti tarafından beklenmektedir. Salim Ağa'nın ilk vekili olan Neşet Efendi, istenilen taslağı yaklaşık üç sene teslim etmemiştir. Salim Ağa'nın yeni vekili olan Mustafa Şevket Efendi on yedi maddelik taslağı Ticaret Nezaretine teslim etmiştir. Yapılan incelemeler sonrası 27 Ocak 1886 tarihinde işlemler başlamıştır. Muamelesini tamamlayan Ticaret ve Ziraat Nezareti, konuyu 11 Şubat 1886 tarihinde Şurayı Devlete havale etmiştir.

“...mukavelename layihası tanzim olunmak üzere evvel emirde şerait-i esasiyeyi mütezammın bir layiha getürmesi lüzumu müstedi-i mumaileyh tarafından vekâleten gelen faziletli Neşet Efendiye tebliğ idilmiş ve mumaileyh dahi istenilen layihayı getürmek üzere gitmiş ise de şimdiye kadar vürud itmemiş olduğu asıldan iş haliyle kalmışdı bu kere mumaileyh gelecek buna dair layiha ibraz ve ita eylemesiyle mevad-ı mündericesi usul ve kaidesi dairesinde bit-tedkik on yedi maddeyi şamil olmak üzere tadilen kaleme alınub ziri kabulini meşar kendisine temhir itdirilmiş... manzur-ı aliy-i nezaretpenahilerine buyurılmak üzere merbutan takdim kılınmış olmağla...” (BOA, ŞD: 2463/1)

Mabeyn-i Hümayun Baş Kitabetinden gelen tezkire vasıtasıyla Şurayı Devlet Tanzimat Dairesine havale edilen Salim Ağa'nın talebi, 22 Mart 1886 tarihinde görüşmeye alınmıştır. Tanzimat Dairesi İstanbul ve Çanakkale'de aynı şartlarla birer fabrika kurulmak istenildiğinden, iki imtiyaz talebini birleştirerek işe başlamıştır. Görüşmede ilk dikkat edilen husus İstanbul'un kalabalık nüfusu ve dolayısıyla piyasanın büyüklüğüdür. Etraftan temin edilen kar ve buzun yanı sıra, yurtdışından da ithalat yapılmaktadır. Bunun için İstanbul'da buz üretecek bir fabrika kurulması, halkın ihtiyacının karşılanması için önemli görünmektedir.

“Dersaadet ve Biladî selasenin kesret-i nüfusuna nazaran etraftan tedarik olunan kar ve buzlardan maada memalik-i ecebîyeden dahi celb ve fûruht olunmakta bulunduğundan burada dahi imal itmek üzere fabrikalar tesis ve küşadî müstelzim-i menafî olacağına...” (BOA, A.DVNSMKLT.d.2: 10)

Tanzimat Dairesinin ikinci olarak ele aldığı husus, kurulacak fabrikanın piyasadaki diğer aktörlerle olan ilişkisidir. Kurulacak fabrikaya tanınan imtiyaz, piyasaya girecek olan gerek yerli ve gerekse yabancı kaynaklı buzların serbestçe satılmasına bir engel teşkil etmeyecektir. “...virilecek imtiyaz dâhilde tedarik veya memalik-i ecebîyeden celb olunacak tabî ve sunî kar ve buzların serbest-i istihzar ve fûruhtına mani olamayacağından...” (BOA, A.DVNSMKLT.d.2: 11) Piyasada mal bolluğunu hedefleyen bu yaklaşım, Osmanlı ekonomisinin zihniyet temellerini oluşturan işe (provizyonizm) ilkesinden kaynaklanmalıdır. (Genç, 2012: 47-48)

Tanzimat Dairesi üçüncü olarak da, imtiyazla ilgili süreleri kontrol etmiştir. Gerek fabrikanın inşa süresi ve gerek de imtiyaz süresi, önceki örneklere göre uygun bulunduğu kabul edilmiştir. Yalnız Tanzimat Dairesi imtiyazın coğrafi sınırıyla ilgili ifadelerle, itirazda bulunmuştur. İstanbul'daki fabrika için “Dersaadet ve mülhakatı” ibaresi kullanılmaktadır. Bu tabirse İzmit'ten Çatalca'ya kadar olan bir alanı kapsamaktadır. Ayrıca diğer fabrika içinde Çanakkale'nin tamamını kapsayan bir imtiyaz hoş karşılanmamıştır. Tanzimat Dairesi çok geniş bulunduğu bu imtiyaz alanlarını, “Dersaadet ve Bilad-ı Selase” yani İstanbul merkez ve üç kaza ile Çanakkale'nin Biga kazası olarak sınırlandırmıştır. Görüşmenin sonunda, Şurayı Devlet Tanzimat Dairesi ile Salim Ağa'nın vekili Mustafa Şevket Efendi arasında anlaşma sağlanmıştır. Konu Meclis-i Vükelaya sevk edilmiştir. (BOA, A.DVNSMKLT.d.2: 11)

Bekçiler müdürü Salim Ağa'nın imtiyaz talebi, 28 Mart 1886 tarihinde Meclis-i Vükelada görüşülmüştür. Yalnız bu görüşmede Çanakkale'nin Biga kazasında kurulmak istenen fabrikanın yeriyle ilgili, bir itiraz gerçekleşmiştir. Çanakkale'de kurulacak bir fabrikanın, boğazın istihkâmlarına zarar verebileceğinden endişe edilmektedir. Bunun için Tophane-i Amire Müşirinden konuyla ilgili görüş istenmiştir. Sorun halledilene kadar konu tekrardan Tanzimat Dairesine iade edilmiştir. (BOA, Meclis-i Vükela Mazbataları bundan sonra MV: 8/67)

Konu üç gün sonra Tophane-i Amire müşirine iletilmiştir. (BOA, Amedi Mektub-i Mühimme bundan sonra A.MKT.MHM: 489/14) Fakat bu arada Mustafa Şevket Efendi'nin Tanzimat Dairesine sunduğu arzuhal problemi halletmiştir. Kendisi fabrikaların zaten devletin uygun göreceği yerlerde kurulacağını belirtmiştir. Çanakkale'de inşa edilecek fabrika da, boğaz muhafızlığının seçeceği yerde yapılacaktır. Sorunun bu şekilde halledilmesi üzerine, konu 5 Mayıs 1886 tarihinde tekrardan Meclis-i Vükelaya gönderilmiştir. 26 Mayıs 1886 tarihinde Meclis-i Vükela kabul edilen imtiyaz, üç gün sonra padişahın onayıyla birlikte yürürlüğe girmiştir. (BOA, A.DVNSMKLT.d.2: 11-12)

5.2. İZMİR'DEKİ ORTAKLIĞIN İMTİYAZ SÜRECİ

Şurayı Devlet baş muavini Abdullah Bey ile muavinlerden Şükrü Bey, İzmir'de bir buz fabrikası kurmak istemektedirler. Kuracakları fabrika ve depolar için, devletten 25 yıllık bir imtiyaz talebinde bulunmaktadır. Başvuru için yazılan müzekkere ve mukavelename örneği, ayrıca Ticaret Nezaretiyle yapılan görüşmeler Tanzimat Dairesine sunulmuştur. 15 Ocak 1887 tarihli Tanzimat Dairesinde yapılan görüşmede, imtiyaz talebiyle ilgili öncelikle süre konuşulmuştur. Ortaklığın sermayesi 10.000 lira olduğu için, Salim Ağa'nın İstanbul için aldığı süreyle aynı olan 25 senelik imtiyaz talebi uygun bulunmamıştır. İmtiyaz müddeti 15 yılla sınırlandırılmıştır. Yalnız Salim Ağa'nın imtiyazının aksine; bu imtiyazın sonunda fabrika devlete devredilmeyecek, ortakların mülkiyetinde kalacaktır.

“...bu fabrikanın tesisi için vaz idilecek sermayenin miktarı on bin liradan ibaret olacağına göre Dersaadet buz fabrikası gibi müddet-i imtiyazın bunda da yirmi beş sene olması istiksar idildiğinden hitam-ı müddet-i imtiyaziyede fabrika alat ve edevatıyla beraber kendülerine aid olmak şartıyla bunun on beş seneye tenzili...” (BOA, A.DVNSMKLT.d.2: 173)

Tanzimat Dairesi imtiyaz süresinden sonra, tamamı ortaklar tarafından kabul edilen dört şart daha ortaya koymuştur. Bunlardan birincisi belirlenmiş süreler içerisinde inşaata ve üretime başlanması mecburiyetidir, aksi takdirde imtiyaz feshedilecektir. İkincisi 200 lira teminat akçesinin Osmanlı Bankası'na yatırılması gerekliliğidir. Üçüncüsü fabrikanın kuruluşu için anonim şirket kurulmasının yasaklanmış olmasıdır ki, sadece imtiyaz sahipleri fabrikayı inşa edebilirler. Sonuncu şartsa, imtiyazın başka şahıslara devir veya satışının yasak olmasıdır.

“...fabrika müddet-i muayyenesi zarfında inşa ve imalata ibtidar idilemediği halde imtiyazın feshiyle beraber zabt idilmek üzere Bank-ı Osmaniye iki yüz lira tevdi olunması ve bunun için anonim şirket teşkil olunmayub fabrikanın eshab-ı imtiyaz tarafından vücuda getirilmesi ve imtiyazın ahire devr ve fûruht idilmemesi şeraiti dahi husul-ı muvafakatlarıyla mukavele-nameye derc idilerek...” (BOA, A.DVNSMKLT.d.2: 173)

4 Temmuz 1887 tarihinde imtiyaz talebi Meclis-i Vükela'da görüşülmüştür. Burada Tanzimat Dairesinde kabul edilen şartlar haricinde, iki konu üzerinde durulmuştur. Bunların ilki kurulacak fabrikanın yerel belediyenin uygun bulunduğu yerde inşa edilmesidir. (BOA, MV: 21/37) İkinci konu ise imtiyaz sahibinin bölgesi içinde, gerek yerel ve gerek de yabancı kaynaklı buz alım satımına karışmamasıdır. Bu şartlarında kabulüyle birlikte, 25 Temmuz 1887 tarihli padişah onayıyla imtiyaz yürürlüğe girmiştir. (BOA, A.DVNSMKLT.d.2: 174)

5.3. NUMAN EFENDİ'NİN İMTİYAZ SÜRECİ

Şam, Halep ve Kudüs şehirlerinde birer buz fabrikası kurmak isteyen Numan Efendi, bunun için devletten 60 sene imtiyaz talep etmiştir. Numan Efendi'nin dilekçesi ve ticaret idaresinin konuyla ilgili raporu üzerine, buz fabrikalarının kurulmak istendiği mahallerden görüş istenmiştir. Yapılan görüşmelerin neticesinde, talep edilen imtiyazın verilmesinde bir sakınca olmadığı anlaşılmıştır. Encümen-i Ticarete yapılan görüşmelerde, Numan Efendi'nin imtiyaz mukavele taslağının İstanbul ve İzmir buz fabrikalarının şartlarıyla büyük ölçüde uyduğu tespit edilmiştir. Numan Efendi'nin devlete verecek olduğu teminat bedeli de uygun bulunduğu için, Encümen-i Ticaret kendisine 35 yıl süreyle imtiyaz verilmesini uygun bulmuştur. Bunun için 7 Ağustos 1895 tarihinde Numan Efendi'nin dilekçesiyle birlikte, Ticaret ve Nafia Nezaretinin tezkiresi; Şurayı Devlet

Tanzimat Dairesine havale edilmiştir.

“Şam ve Halep ve Kudüs şehirlerinde birer buz fabrikası tesis itmek üzere altmış sene müddetle imtiyaz itasını müstedî Suriye hanedanından Numan Efendi tarafından virilen arzuhal ve olbabda ticaret idaresinden tanzim kılınan müzekkire ile şerait-i lâzimeyi havi kaleme alınan mukavelename üzerine imtiyaz-ı matlubun itasında mahzur olmadığı mahalleriyle cereyan iden muhabere cevablarından anlaşılmış ve mezkûr mukavelenamede münderiç şerait Dersaadet ve İzmir buz fabrikaları şeraitine muvafık olmağla beraber bu babda ita idilen teminat dahi derece-i kifayette görülmüş olmasına mebni otuz beş sene müddetle imtiyaz-ı mezburun itası münasib olacağı encümen-i ticaretten tanzim kılınan mazbatada ifade olunduğı ve mezbur mukavelenamede muharrer şerait dairesinde imtiyaz-ı mebhusun itası nezaretcede muvafık-ı maslahat görüldüğü beyanıyla icray-ı icabına dair Ticaret ve Nafia Nezaretinden bit-takdim Şurayı Devlete havale buyurulan 15 Safer 1313 tarih...” (BOA, Babıali Evrak Odası bundan sonra BEO: 678/50844)

Numan Efendi 12 Ağustos 1895 tarihinde Şurayı Devlete sunduğu dilekçesinde, uzaktan geldiğini ve masrafının çok olduğunu belirtmiştir. Bir an önce evraklarının işleme konulmasını talep etmektedir. (BOA, ŞD: 1204/10) Numan Efendi'nin talebi ise yaklaşık 20 gün sonra, 3 Eylül 1895 tarihinde Şurayı Devlet Tanzimat Dairesinde görüşülmüştür. Tanzimat Dairesinde Şam, Halep ve Kudüs şehirlerinin tamamını kapsayacak tek bir imtiyaz uygun bulunmamıştır. Her bir şehir için ayrı ayrı imtiyaz verilmesinense, girişimcinin yeteri kadar sermayesi olmadığı için sıcak bakılmamaktadır. Tanzimat Dairesi yeni kurulan fabrikaların yurtdışından alet ve makine getirmeleri konusunda fabrika sahiplerine tanınan gümrük muafiyetinin, bu konuda yeterli bir ayrıcalık olduğu kanaatinde. Tanzimat Dairesi girişimcinin de onayı alınarak; kendisine imtiyaz değil, her bir şehir için ayrı ayrı olmak üzere ruhsat verilmesi taraftarıdır.

“...Halep ve Şam ve Kudüs-i Şerif şehirlerine şamil olmak üzere umumi bir imtiyaz itası muvafık-ı maslahat olmayub başka başka imtiyaz itası bahsine gelince çünkü bunların her biri ancak vaz olacak sermaye imtiyaz itasına değer derecede olamayacağından ve müceddiden tesis olunacak fabrikalar için haricden celb idilecek eşya ve edevatın resmi gümrükten muafiyeti nizam-ı mahsusa icabından olarak bu teşvik ve teshil ise kâfi bulunduğundan mumailiyh razı bulunduğı halde mezkûr şehirlerin her biri için ancak başka başka olmak ve nizamına mütevakkıf muamele idilmek üzere ruhsat-ı resmiye itasının...” (BOA, BEO: 678/50844)

İmtiyaz olmadan verilecek ruhsat, Numan Efendi tarafından uygun bulunmamıştır. Aynı sektörde İstanbul ve İzmir için verilen imtiyazları, kendi talebine dayanak olarak sunmaktadır. Bu itirazlar üzerine 12 Şubat 1896 tarihinde, konu tekrardan Şurayı Devlet Tanzimat Dairesine sunulmuştur. Yapılan görüşmede ilk olarak önceki talepler dile getirilmiştir. Daha sonraysa Numan Efendi'nin itirazları dikkate alınmıştır. İtiraza dayanak olan hususlar haklı bulunmuştur. Ayrıca sıcak iklimde bulunan üç şehrin zaruri ihtiyacı için, kurulacak fabrikalara imtiyaz tanınması talebinin reddi; adaletli bir yaklaşım olarak görülmektedir.

“...mumaileyhimin ahiren ita eylediği salifüz-zikr arzuhalde Dersaadetde ve İzmirde ba-tesis anonim şirketine ifrağ idilen buz fabrikaları için virilen imtiyazat irac-i emsal idilerek taleb-i vakıanın isaf-ı istirham idilmekte olmasına ve vakıa bunlara imtiyaz ihsan buyurulmuş olduğu halde bilad-ı haradan bulunan mezkûr şehirlerce havayic-i zaruriye-i fevkaladeden olan buzun imal ve istihsali için tesis ve teşkil idilecek fabrikaların imtiyaz tahtında bulundurulması hakkındaki talebin nazar-ı kabulden uzak tutulması muvafık şemali muadelet görülmemiş olmağla...” (BOA, İrade-i İmtiyazat bundan sonra İ.İMT: 2/11)

Ayrıca gerek Karhane ve halk tarafından temin edilecek, gerek de küçük el makinelerinde üretilecek olan kar ve buzun serbestçe satılmasına; imtiyaz sahibinin bir itirazı yoktur. Tanzimat Dairesi bu hususun kabulünü, imtiyaz verilmesinin önündeki önemli bir engelin kaldırılması olarak görmektedir. Çünkü iç ticaret ve sanayinin gelişmesi önünde, bir mesele kalmamaktadır.

“...şerait-i imtiyaziyeeye gerek Karhane-i Amire ve gerek efrad tarafından tedarik olunacak tabi ve hususi el makineleriyle imal kılınacak suni kar ve buzların furuhtı serbest olmak üzere bazı kuyud ve şurutun ilavesine sahib-i istidanın muvafakati istihsal olunmasına ve şu halde imtiyazın adem-i itasını mucib esbabdan addolunan ticaret ve sanayi-i dâhiliyenin revacını men idecek ortada bir mani kalmadığına...” (BOA, İ.İMT: 2/11)

Tanzimat Dairesinin iki üyesi, önceki toplantıda ulaşılan görüşte ısrar etmişlerdir. Fakat çoğunluğun görüşü fabrikaların kurulmak istendiği şehirler için, buzun önemli bir ihtiyaç olduğudur. Ayrıca buzun eskiden olduğu gibi serbestçe satılmasına da, bir itiraz olmadığı yönündedir. Tanzimat Dairesi bu konuda ticaret serbestliği haricinde, başka bir mahzur öngörmektedir. Ayrıca bu tarz faydalı tesislerin, imtiyaz harici kurulmasının pek mümkün olmadığı kanaatindedir. Netice olarak Tanzimat Dairesi imtiyaz-

zın verilmesi taraftarıdır. Tek itirazıysa istenilen sürenin çok fazla olduğu yönündedir. 35 senelik imtiyaz talebi, benzerlerine göre çok fazladır. Süre 25 yıla indirildikten sonra, diğer şartlar uygun bulunduğu için istenilen imtiyaz verilmelidir. (BOA, İ.İMT: 2/11) İstenilen imtiyaz 5 Temmuz 1896 tarihli bir sadrazam tezkiresi ile birlikte, padişahın onayına sunulmuş ve aynı gün kabul edilmiştir. (BOA, BEO: 872/65391)

6. İMTİYAZ MUKAVELENAMELERİNİN KARŞILAŞTIRILMASI

İmtiyaz mukaveleleri öncelikle işin tarifi ve bu işi yapmak üzere kimin talipli olduğuyla başlamaktadır. Daha sonra on bir farklı konu tartışılmaktadır. Bunlar sırasıyla imtiyazın geçerlilik alanı, imtiyazın süresi, fabrikanın nerede kurulup hangi enerjiyle çalışacağı, fabrikanın inşaatının bitme ve imalata başlanma süresi, vergi ile ilgili hükümler, uygulanacak fiyat tavanı, piyasadaki diğer aktörlerle olan ilişkiler, imtiyazın işlerliği için şirket kurulması, imtiyazın verilmiş biçimi, insan sağlığıyla ilgili şartlar ve işgücüyle ilgili hükümlerdir.

Görüşülen ilk başlık fabrikaya tanınan fabrikasyon üretim tekelinin, hangi coğrafi alanda geçerli olduğuyla ilgilidir. Konuyla ilgili üç girişimcimizde farklı şehirlerde faaliyette bulunmak istemişlerdir. Kronolojik sıradaki ilk girişimci olan Salim Ağa, İstanbul ve Çanakkale'nin Biga kazasında iki ayrı fabrika kurmak istemektedir. Konuyla ilgili ikinci imtiyazsa, İzmir şehrinde bir fabrika inşa etmek için kurulan bir ortaklıktır. Şurayı Devlet baş muavini Abdullah Bey ile yine bu dairede muavin olarak çalışan Şükrü Bey, ortaklaşa buz imal etmek ve satmak istemektedirler. Buz konusundaki üçüncü girişimse, Şam'ın önde gelenlerinden Numan Ebu Şiar Efendi tarafından alınan ve Şam, Halep ve Kudüs şehirlerini kapsayan imtiyazdır.

İmtiyazın geçerlilik süresi de, üzerinde hassasiyetle durulan bir konudur. Salim Ağa'ya 25 yıllık bir imtiyaz tanınmıştır. İzmir'de ortaklıkla inşa edilecek fabrika için tanınan süre 15 yıldır. Numan Efendi'nin Şam, Halep ve Kudüs şehirlerinin her birinde kurmak istediği fabrikalar için, ilk olarak 20 yıllık bir süre tanınmıştır. Sekiz ay sonra bu imtiyaz müddetine beş yıllık bir ilave yapılarak, imtiyazın süresi 25 yıla çıkarılmıştır.

Mukavelenamelerde görüşülen üçüncü konuysa, kurulacak fabrikaların yeriyile ilgili şartlar ve fabrikanın enerji kaynağının ne olacağıyla ilgilidir. Salim Ağa'nın mukavelenamesinde kurulacak fabrikanın bina nizamnamesine uygun olarak inşası şart koşulmuştur. Kurulacak fabrikanın bina ve makinelerinin sağlamlığına dikkat edilmesi beklenmektedir. Ayrıca kurulacak fabrikanın, çağın en modern enerji kaynağı olan buhar gücüyle çalışması da devletin öne sürdüğü bir şarttır. İzmir'deki fabrika içinde benzeri şartlar öne sürülmüştür. Bina nizamnamesine uygunluk ve buhar gücüyle çalışan bir fabrika inşası, bu girişimciden de istenmiştir. Yalnız burada kurulacak fabrikanın yerinin, yerel otorite olan belediye meclisince de uygun bulunması talep edilmiştir. Numan Efendi'nin imtiyazında da, İzmir'de düşünülen fabrikanın şartlarının aynısı öne sürülmüştür. Buradaki tek farksa, kurulacak fabrikaların enerji kaynağının ne olacağıyla ilgili hükümdür. İlk iki imtiyazda, kurulacak fabrikaların buhar gücüyle çalışması gerektiği yazılmıştır. Numan Efendi'ye ise, ilave bir hak tanınmıştır. Kendisi isterse kuracağı fabrikaları buhar gücüyle çalıştırabileceği gibi, dilerse buhardan bir önceki teknoloji olan su gücüyle de faaliyete geçirebilir.

Mukavelenamelerdeki dördüncü başlıksa, fabrikaların inşaat süresi ve üretime ne kadar sürede başlanacağı konusudur. Salim Ağa'ya buz fabrikalarının inşasına başlamak için bir sene süre tanınmıştır. Toplam bir buçuk yıl içerisinde de, buz imaline başlaması gerekmektedir. Konuyla ilgili olarak, İzmir'deki imtiyaz içinde aynı şartlar talep edilmiştir. Fakat Numan Efendi'nin imtiyazında, ilk iki imtiyaza göre altı ay ilave süre tanınmıştır. Kendisine tanınan süreler fabrika inşasına başlamak için bir buçuk sene ve imalata geçmek içinse iki yıldır. Padişahın onayını ihtiva eden ilgili fermannın tebliğ edilmesi ise, verilen bütün sürelerin başlangıç tarihidir.

Beşinci mevzu olan vergi ile ilgili hükümler, tarafların üzerinde hasasiyetle durduğu bir konudur. Osmanlı Devleti sanayi tesisi kurmak isteyen girişimcilere, elinden geldiğince yardımcı olmaya çalışmıştır. Buz fabrikaları, depoları ve diğer lüzumlu binaların inşası için gerekenler; buz imal, satış ve muhafazası için gereken her türlü alet, makine ve hammadde, ilgili kanuna göre ve bir defaya mahsus olmak üzere gümrük resminden muaf tutulmuştur. Devlet tesisin ilk kuruluşu sırasında gerekenler için vergi muafiyeti tanımışsa da, işin tüccarlığa çevrilmesini engellemek için bu muafiyeti bir seferle sınırlandırmıştır. Ayrıca buz imal ve satışı dolayısıyla, girişimcilerden herhangi bir vergi talep edilmeyecektir. Üstelik her

ne kadar üretilecek ürünün doğası gereği ihracat zor gözükse de, Salim Ağa ile Abdullah ve Şükrü Beylerin imtiyazında, ihraç edilecek buzdan vergi istenmeyeceği de yazılıdır.

Mukavelenamelerde bahsi geçen altıncı konuysa, imal edilecek buza uygulanacak olan fiyat tavanıdır. Fiyat tavanı konusunda belirlenen ölçü 20 kuruşluk gümüş mecdiye ile hesaplanmaktadır. Salim Ağa'nın fabrikaları ve İzmir'deki ortaklık için 40 para fiyat limiti belirlenmiştir. Bu limit Numan Efendi içinse 35 paradır. Her üç imtiyaz içinde sosyal sorumlulukla ilgili sınırlamalar getirilmiştir. Salim Ağa için askeriye, kadın ve fakirlere yönelik hastaneler için kendisinden buz istenildiğinden mutlaka satması şart koşulmuştur. Bu kurumlar için yapılan satışın, 20 paradan fazla olmaması da ilave bir şarttır. Abdullah ve Şükrü Beylerin imtiyazında da, hastanelere yapılacak satışlar için aynı rakam belirlenmiştir. Numan Beyin imtiyazındaysa ilave bir beş paralık daha indirim yapılmış olup, kendisinin aynı kurumlara yapacağı satışlar için isteyebileceği rakam 15 parayla sınırlandırılmıştır. Ayrıca Numan Beye diğer iki imtiyazda olmayan bir sorumluluk da yüklenmiştir. Belediyeler tarafından ücretsiz olarak tedavi ettirilen hastalara gereken buzlar, Numan Bey tarafından doktor reçetesi olmak şartıyla bedelsiz olarak temin edilecektir.

Kayıt altına alınan bir sonraki mevzuysa, kurulacak buz fabrikalarının piyasadaki diğer aktörlerle olan ilişkileriyle ilgilidir. İmtiyaz alan girişimciye, sınırları net bir şekilde belirlenmiş bir bölgede ve belirli bir süre için; fabrikasyon üretim yapma konusunda tekel hakkı tanınmıştır. Fakat bu hakkın kötüye kullanımını önlemek için, buz üretim ve satışıyla ilgili piyasada uygulanacak şartlar kesin bir dille tarif edilmiştir. Üç imtiyaz mukavelenamesinde de; girişimcilerin devlet veya halk tarafından kar veya buz temin edilip, imtiyaz bölgesinde satılmasına karışamayacağı yazılıdır. Salim Ağa ile Abdullah ve Şükrü Beylerin imtiyazındaysa ayrıca, yurtdışından ithal edilecek kar ve buzun satışına da müdahale edemeyecekleri yazılıdır. Abdullah ve Şükrü Beylerin imtiyazında, ülke içerisinde yapılan buzların imtiyaz bölgesine sokulamayacağı yazılarak; girişimcilerin fabrikasyon üretim alanındaki tekel hakkına vurgu yapılmıştır. İmtiyaz müddeti boyunca ilgili bölgede buz fabrikası kurmak, buz imal ve satışı için makine getirtmek ve suni buz satışı için depo kurmak yasaktır. Ticari potansiyelinin düşüklüğüyle ilgili olsa gerek, sadece ev ve eczanelerde kullanılan küçük el makinelerine istisna tanınmıştır.

Mukavelenamelerde tartışılan sekizinci konusuysa, kurulacak fabrikaya gereken sermayenin temini için şirket kurulmasıyla ilgilidir. Salim Ağa Osmanlı bir anonim şirket kurma konusunda serbest bırakılmıştır. Şirket kurma konusunda kendisinden ilk beklenen, kuracağı şirkete ruhsat almaktır. Ayrıca kuracağı şirket imtiyaz fermanına, imtiyaz mukavelenamesine ve Osmanlı kanunlarına uymak zorundadır. Abdullah ve Şükrü Beylerin imtiyazında ilk etapta şirket kurmalarına izin verilmemiştir. Daha sonra ortakların talebiyle bu yasak kaldırılmıştır. Numan Efendi'nin imtiyazındaysa, şirket kurmak devlet tarafından özellikle talep edilmektedir. İmtiyazın geçerliliğini sürdürmesi için, Numan Efendi en geç iki yıl içerisinde bir anonim şirket kurmak zorundadır.

İmtiyazların verilmiş biçimi de, incelenen bir başka konudur. Salim Ağa'ya verilen imtiyazda gözetilen yöntem, yap-işlet-devret tarzıdır. İmtiyaz müddetinin sonunda Salim Ağa veya fabrikanın o zamanki sahibi, fabrikayı bütün makine ve teçhizatıyla beraber hükümete bedelsiz devretmek zorundadır. Diğer iki imtiyazsa, sanayi tesisi kurmak isteyen girişimcilere devlet desteği sağlanması haricinde başka bir anlam taşımamaktadır. Çünkü fabrikalar imtiyaz müddetinin sonunda da, kendi sahiplerine ait olacaktır. İmtiyaz alan girişimcilerin üçüne de, ilgili müddetlerinin sonunda imtiyazlarının yenilenme durumu halinde; kendilerinin diğer taliplilere göre öncelikle tercih edileceği belirtilmiştir.

Mukavelenamelerde incelenen onuncu başlıksa, insan sağlığı konusudur. Verilen imtiyazın üçünde de, buz üretilen suların içime uygun ve sağlıklı olması istenmiştir. Ayrıca buzun içine insan sağlığına zararlı herhangi bir madde karıştırılmaması ve üretimin temiz tutulması girişimcilerin sorumluluğundadır.

Mukavelenamelerdeki son başlıksa, istihdam edilecek işgücünün vatandaşlık durumuyla ilgilidir. Fabrika çalışanlarının tamamı, Osmanlı vatandaşı olmak zorundadır. Yalnız makinist benzeri teknik elemanlara istisna tanınabilir.

7. İMTİYAZ ALIMI SONRASI GİRİŞİMLERİN DURUMU

İmtiyaz alımı sonrası girişimcilerin faaliyetleri bu bölümün konusudur. Salim Ağa kuracağı fabrika için aldığı imtiyazın onaylanmasından 20 gün

sonra, şirket kurmak için Ticaret Nezaretine başvurmuştur. “Buz Şirketi” adıyla kurulan şirket, Bomonti kardeşlerin kontrolüne geçmiştir. Bomonti kardeşler İstanbul İstinye’de, buz fabrikasını kurup çalıştırmışlardır. İlave bir tesis daha kuran kardeşler, faaliyetlerini en azından 1915 yılına kadar devam ettirmişlerdir. İzmir’deki ortaklık 7 Haziran 1889 tarihinde fabrikayı hizmete açmıştır. İmtiyaz sahipleri başlangıçta şirket kurma hakkına sahip değilken, altı yıl sonra kendilerine bu hak tanınmıştır. 1899 yılında imtiyazı uzatılan İzmir Buz Fabrikası, faaliyetine devam etmiştir. Numan Efendi ise kendisine inşaata ve üretime başlamak için tanınan süreler zarfında faaliyete geçemediği için, devletten üç sefer ilave süre talebinde bulunmuştur. Fakat neticede fabrika kurmayı başaramamıştır.

7.1.1.SALİM AĞA’NIN İMTİYAZI İÇİN KURULAN ŞİRKET

Salim Ağa’nın vekilleri tarafından 19 Haziran 1886 tarihinde, Ticaret Nezaretine şirket kurmak amacıyla başvuruda bulunulmuştur. Mukavelenamede yazılı bulunan şirket kurma hakkına binaen, imtiyazın işlerlik kazanması için Osmanlı bir anonim şirket kurulması istenmektedir. Şirketin kurulması için gereken şartname ve mukavelenamenin incelenip bir an önce düzenlenerek ruhsatlarının verilmesini talep etmektedirler. (BOA, ŞD 1181/4)

Salim Ağa’ya verilen imtiyazın üçüncü maddesine göre, kendisi bir şirket kurmaya yetkilidir. Bu şirketin dâhili nizamnamesinin müsveddesi, Salim Ağa’nın vekilleri tarafından Ticaret Umum Müdürlüğüne sunulmuştur. 13 Temmuz 1886 tarihinde yapılan inceleme sonucu ilgili müsvedde, müdürlük tarafından yürürlükteki anonim şirketler nizamnamesine uygun bulunmuştur. Yapılan bir iki ufak değişiklikte, taslağın üzerine işaretlenmiştir. Netice olarak Ticaret ve Ziraat Nezareti, şirketin kuruluşu konusunda olumlu görüş bildirmiştir. Konuyla ilgili talep, nezaret tarafından Şurayı Devlette görüşülmek üzere sadaret makamına iletilmiştir. (BOA, ŞD 1181/4)

18 Ağustos 1886 tarihinde, şirket kurma talebi Meclis-i Vükelanın önüne gelmiştir. Bu talebin anonim şirketler nizamnamesine uygun bulunduğu, ilgili nezaret ve Şurayı Devlet tarafından onaylanmıştır. Bunun üzerine Salim Ağanın vekillerinin talebi, Meclisi Vükela tarafından da uygun bulunmuştur.

“...şirketin nizamname-i dâhili layihasının düsturda münderiç ve ba-irade-i seniyye mukarrer olan anonim şirketler nizamname-i dâhiliyesi mevad-ı esasiyesine muvafik olarak nezaret-i aidesince ve Şurayı Devletce musaddak bulunduğu dermeyan olduğundan ber-mucibi mazbata mezkûr la-yihanın tasdiki...” (BOA, MV 11/70)

Thomas Derme ve Spencer Balfour, Salim Ağa'ya verilen imtiyazın yürütülmesi için "Buz Şirketi" adıyla bir anonim şirket kurmuşlardır. 23 Ağustos 1886 tarihinde padişahın onayıyla yürürlüğe giren şirket nizamnamesine göre, ortaklar sınırlı sorumlu olacaklardır. "...mesuliyet-i mahdu-de tahtında olarak bir anonim şirketi teşkil eylemişlerdir." Şirketin nizamnamesi sekiz bölüm ve 44 maddeden oluşmaktadır. Dört maddeden oluşan ilk bölüm, şirketin kuruluşu, amacı, ismi ve merkezi konularını içermektedir. 5. ile 11. maddelerin arasındaki ikinci bölüm, imtiyazın şirkete devri ile alakalıdır. Üçüncü bölüm şirketin yönetimi ile alakalı olup, 12.'den 22. Maddeye kadar olan kısımdır. Dördüncü bölüm 23. ile 34. maddeler arasında olup, genel kurulla ilgili bilgiler vermektedir. Geri kalan on maddede; bütçe ve bilanço ile ilgili beşinci bölüm, kâr payları ile ilgili altıncı bölüm, yedek akçe ile ilgili yedinci bölüm ve imtiyaz süresinin sonu ve şirketin feshi ile ilgili sekizinci bölüm hakkında bilgiler verilmektedir. (BOA, A.DVNS.MKLT.d.2, s.12-18)

7.1.2. SALİM AĞA'NIN İMTİYAZININ BOMONTI KARDEŞLERE GEÇMESİ

Salim Ağa'nın imtiyazı kurulan şirkete devredilmiştir. Şirket nizamnamesinin beşinci maddesine göre imtiyazın sağladığı bütün haklar ve imtiyaz sahibi sıfatı artık şirket tarafından kullanılacaktır. "beşinci madde sahib-i imtiyaz bulunan Salim Ağa hazretleri ba-ferman-ı ali kendüsine virilen hukuk ve taahüdatı şirkete devr itmiş ve şirket sahib-i imtiyaz sıfatını haiz... anın makamına kaim olmuştur..." Nizamnamenin takip eden maddesine göre şirketin sermayesi 110.000 Osmanlı lirasıdır. Bu sermayeye tanesi beş buçuk liradan olmak üzere 20.000 hisseye bölünmüştür. "altıncı madde şirketin sermayesi yüz on bin Osmanlı lirasından ibaret olub beheri beş buçuk Osmanlı lirası olmak üzere yirmi bin hisseye münkasımdır..." (BOA, A.DVNS.MKLT.d.2, s.13)

Buz Şirketi imtiyazın sahibi durumundadır. Kural olarak şirketin hisseleri ise, isme göre düzenlenmemiş olup; hisseyi elinde bulunduran onun

sahibi durumundadır. Ayrıca şirketin hisseleri piyasada çok fazla el değiştirmemiştir. Mevcut olan 20.000 hisse senedinin 19.930 adedi, İsviçre vatandaşı olup Almanya'nın koruması altına girmiş olan Bomonti kardeşlerin elinde bulunmaktadır. Salim Ağa'nın aldığı buz fabrikası imtiyazı fiilen Bomonti kardeşlerin eline geçmiştir.

“...imtiyaz-ı mezkûr esas itibariyle buz Osmanlı anonim şirketine devrolunarak vakıa suret-i resmîyede elden ele geçmemiş ve senedatının hamiline aidiyeti tabi bulunmuş ise de mevcut olan yirmi bin hisse senedatından on tokuz bin tokuz yüz otuz adedinin Bomonti biraderler uhdesinde bulunduğu evrak-ı müteferria meyanında bulunan Meclis-i Nafia mazbatasında beyan ve itiraf olunmasına göre eylevm imtiyaz fiilen Bomonti biraderlere intikal eylemiş...” (BOA, Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi bundan sonra DH.MKT 869/25)

7.1.3. FABRİKANIN İNŞASI İÇİN YER ARANMASI

Salim Ağa'nın imtiyazının onaylanmasından yedi, Buz Şirketinin onayından ise yaklaşık dört ay sonra; İstanbul Fındıklı'da fabrika arazisi satın alınmak istenmiştir. Buz fabrikasının inşası için düşünülen yer, Fındıklı Camii yakınlarındaki Mühürdar Halil Efendi yalısının arsasıdır. Bu haberin duyulması üzerine bölge halkı; fabrikanın açılması halinde sebep olacağı zararları gerekçe göstererek, 22 Aralık 1886 tarihinde belediyeye şikâyetle bulunmuştur. İlgili şikâyet ise haklı bulunduğu için, fabrika İstanbul Boğaz'ının daha kuzey bir semti olan İstinye'de kurulmuştur.

“Fındıklı Cami Şerif-i kurbında Mühürdar Halil Efendi yalısı arsasının buz fabrikası inşasıçün sahibi tarafından fûruht olundığı istihbar eylediklerinden ve buraya iş bu fabrikanın küşadı halinde iras ideceği mazarratdan bahisle meni istidasını havi ahali canibinden ...tevdî buyurılan arzıhal...” (BOA, DH.MKT 1386/105)

7.1.4. BOMONTİ KARDEŞLERİN FABRİKASININ TAMİR İHTİYACI

İstinye'deki fabrikada bazı makine ve aletlerin, tamir için tesisin dışına çıkarılması gerekmektedir. Ticaret ve Nafia Nezaretine yapılan şikâyetle, bu durumun engellenmesi talep edilmiştir. Bunun gerekçesi ise fabrikanın imtiyaz mukavelenamesinin 11. Maddesinde belirtilen hükümdür. Bu maddeye göre imtiyaz müddetinin sona erdiği tarihte; imtiyazı kontrollerin-

de tutan kişi veya şirket, fabrikanın bütün makine parkını bedelsiz olarak devlete iade edecektir. 31 Mart 1906 tarihli yazıyla, konuyla ilgili olarak Beşiktaş Zaptiye Müdürlüğüne bilgi verilmiştir. Fabrikanın yetkilisinin Ticaret ve Nafia Nezaretine çağrılarak, fabrikadaki alet ve makinelerin hiçbirinin tesis dışına çıkarılmaması gerektiğinin hatırlatıldığı belirtilmiştir. Eğer herhangi bir tamirat ihtiyacı için böyle bir hareket yapılacak olursa, fabrika öncelikle nezarete bilgi verip iznini almak zorundadır. Fabrikanın bu konudaki onayı da alındığı için, endişelenecek herhangi bir husus kalmamıştır. Zaten ertesine sene fabrikanın imtiyazı, 50 yıllığına yeniden uzatılmıştır.

“...İstinyede kâin buz fabrikasındaki makine ve alatin men-i ihracına karşı bazı itiraz ve ısrar vukuundan bahisle istifsar-ı muameleyi havi Ticaret ve Nafia Nezareti Celilesine subk iden işara... mezkûr fabrika vekili celb olunarak alet ve edevatın mevcuddan bazılarının li-eclit-tamir fabrikadan ihracına lüzum görüldüğü takdirde evvel emirde nezarete muamelat ita itmesi suret-i ihtar ve buna da muvafakatı istihsal edilmiş olduğundan...” (BOA, Zabtiye Nezareti bundan sonra ZB 468/80)

7.1.5. OSMANLI DEVLETİ’NİN SONLARINA DOĞRU BOMONTİ KARDEŞLERİN FABRİKASININ DURUMU

Osmanlı Devleti’nin 1913 ve 1915 yıllarında yaptırdığı sanayi istatistiklerinde, Bomonti kardeşlerin kontrolündeki imtiyaz hakkında da bilgiler bulunmaktadır. Salim Ağa’nın 25 yıllığına aldığı imtiyazın bitiş tarihinden itibaren geçerli olmak üzere, 1907 yılında imtiyazın süresi 50 yıl daha uzatılmıştır. Bomonti kardeşler İstanbul İstinye’deki asıl fabrikalarının yanı sıra, İstanbul Feriköy’de bir yan tesis daha kurmuşlardır. Bomonti Nektar Müttehit Bira Şirketi adıyla çalışan bu fabrikanın, ek tesis olarak bir de buz imalathanesi bulunmaktadır. 1915 yılında sadece bu tesis buz üretmiştir. Tesisin bu üretimi 1.165.332 kuruş değerinde olup, toplam 3.291.804 kg gelmektedir. (Ökçün: 2003, 63-64)

7.2. İZMİR BUZ FABRİKASI

7 Haziran 1889 tarihinde resmi törenle açılan fabrika, İzmir’in Darağacı semtinde kurulmuştu. Fransız teknolojisiyle kurulan fabrikada üretilen buzlar, 25 gün korunabildiği için istenilen yerlere pazarlanabiliyordu. Ayrıca günlük kullanım amaçlı ve altı saat dayanıklı buzlarda üretilmekteydi.

İzmir Buz Fabrikası'nın günlük üretim kapasitesi 12 ton olmakla birlikte, 3,6-4,8 ton arasında bir buz üretimi yapılabilmekteydi. Bu miktarın yarısı Avrupa'dan özel olarak getirilen makineyle kar haline getiriliyordu. Kaliteli ve temiz sulardan yapılan buzun okkası 15, karın okkası ise 20 paraya satılmaktaydı. Fabrika yalnız mayıs ile eylül ayları arasında çalışmakta olup, bunun haricinde kapalı tutulmaktaydı. (Martal, 2000: 87)

Abdullah ve Şükrü Beyler ile Fosokli Petraki birlikte, İzmir Buz Fabrikası'na ilave sermaye gücü sağlayabilmek için bir şirket kurmuşlardır. Başlangıçta ortaklığa anonim şirket kurma hakkı tanınmamıştır. Bu hak 6 yıl sonra tanınca, 24 Ağustos 1893 tarihinde şirket kurulmuştur. Salim Ağa'ya tanınan hak, biraz geçte olsa İzmir'deki ortaklığa da tanınmıştır. İzmir Buz fabrikası için kurulan şirketin nizamnamesi, Salim Ağa'nın imtiyazı için kurulan şirketinkiyle çok büyük ölçüde benzerdir. Aynı başlıkları taşıyan sekiz bölüm ve 44 maddeden oluşmaktadır. (BOA, A.DVNS. MKLT.d.7, s.56- 61)

Fabrika şirketinde kurulmasıyla birlikte uygun bir ortamda çalışmasına rağmen, beklenildiği ölçüde kârlı ve verimli bir işletme olmayı başaramadı. 1894 yazında kazanın patlamasıyla birlikte, üretim tamamen durdu. Zaten yeterli miktarda kâr payı alamadıklarından şikâyet ettikleri için, ortaklar şirketin feshine karar verdiler. Bu karar sonrası fabrikanın müdürlüğünü de yapmış ve İzmir'in tanınmış bir kereste tüccarı olan Jean Olivier, fabrikayı 3000 lira karşılığında satın almıştır. Jean Olivier 800 liralık bir masrafla, Avrupa'dan yeni makineler getirerek fabrikayı yenilemiştir. Onarım işleri tamamlanan fabrika, Mayıs 1895'te yeniden faaliyete geçmiştir. Bu bilgiden sonra Martal 1913 yılına ait sanayi sayımında, bu fabrikanın haricinde İzmir'de bir tane daha buz fabrikası olduğunu belirtmiştir. (Martal, 2000: 87)

İmtiyazın bitmesine kısa bir zaman kalınca; Jean Olivier'in Ekim 1899 tarihli talebiyle birlikte, İzmir Buz Fabrikasının imtiyazı uzatılmıştır. (Kurt: 2011, 85) Jean Olivier'nin talebi, 20 Kasım 1899 tarihinde Ticaret ve Nafia Nezaretine iletilmiştir. "İzmir'de tesis eylediği buz fabrikası imtiyazının temdidatı hakkında bazı ifade ve istidayı havi Jean Olivier imzasıyla virilen arzuhali leffen..." (BOA, BEO 1404/ 105264) Kurt'un İzmir imtiyazı ile ilgili verdiği son bilgi, 1899 yılı içerisinde imtiyazın uzatılmış olduğudur. İzmir Buz Fabrikasının durumu 1913-15 Sanayi İstatistiklerinden kontrol edildiğinde ise, Ökçün Martal'ın bahsettiği gibi İzmir'de

iki buz fabrikası olduğunu belirtmiştir. Fakat burada fabrikaların kuruluş tarihi olarak, ikisi içinde 1909 yılı verilmektedir. (Ökçün: 2003, 63) Bu tarih ne İzmir Fabrikasının tamirat gördüğü 1895, ne de imtiyazın uzatıldığı 1899 yıllarıyla uyuşmamaktadır. Bu durumda ortaya iki ihtimal çıkmaktadır ki; bunlardan birincisi Jean Olivier'nin kontrolündeki imtiyazın, sanayi istatistiklerinin toplandığı zamana kadar varlığını sürdürmemiş olmasıdır. Bu arada ortaya çıkan başka girişimcilerin, 1909 tarihinde bahsedilen bu iki fabrikayı inşa etmiş olmaları beklenebilir. İkinci ihtimalse, sanayi istatistiklerinin toplanması sırasında elde edilen kuruluş tarihlerinin yanlış olma ihtimalini bir kenara bırakarak; Jean Olivier'nin 1909 yılında yeni veya yeniden bir fabrika inşa etmiş olmasıdır.

7.3. NUMAN EFENDİ'NİN İMTİYAZI İÇİN İLAVE SÜRE TALEBİ

Numan Ebu Şiar Efendi kendisine verilen sürede üretime başlayamadığı için, süresinin uzatılmasını talep etmiştir. Bölgedeki siyasi karışıklıkları mazeret olarak öne süren Numan Efendi'nin talebi devletçe uygun bulunduğundan, bir daha tekrarlanmamak şartıyla işe başlama süresi bir yıl uzatılmıştır. "...işbu teehüratı bazı ahval-i fevkaladeden neşet eylediğine dair mumailiyh tarafından dermeyan olunan itizar şayan-ı kabul görüldüğinden bir daha temdid idilmemek şartıyla müddet-i mezkûrenin emsaline tevfi-kan bir sene temdidi hakkında..." (BOA, A.DVNS.MKLT.d.10, s.86-87)

Numan Efendi'ye verilen bu sürenin bir yıl daha uzatılmasına rağmen, fabrikaları kurma girişiminde bulunamamıştır. Ayrıca anonim şirket kurmayı da başaramamıştır. Bu sebeplerden dolayı Numan Efendi bir yıllık sürenin sonunda, Ticaret ve Nafia Nezaretine tekrardan başvurarak eski gerekçelerin aynen devam ettiğini belirtmiştir. Bir yıllık bir süre daha isteyen Numan Efendi'nin talebi, nezaret tarafından uygun bulunmuştur. Numan Efendi bu süre zarfında Reşit Matran adındaki ortağıyla birlikte, anonim şirket kurmak için çalışmalarına başlamıştır. Fakat sonuç almayı başaramadığından, tekrardan Ticaret ve Nafia Nezaretine başvurmuştur. Şirketin kuruluşunu henüz tamamlayamasa bile; bu teşebbüs uğruna yaptığı masrafların büyüklüğü gerekçesiyle, iki yıllık bir ilave süre daha istemiştir. Eğer bu iki yıllık sürede de gerekli işlemleri tamamlayamazsa, inşasına başlanamayan fabrikayla ilgili imtiyazın düşürülmesini talep etmiştir. (Kurt: 2011, 87-88)

Numan Efendi'nin talebi 5 Mayıs 1900'de Şurayı Devlet Tanzimat Dairesinde görüşülmüştür. Bu görüşmede bu yeni talebin karşılanması için, yeni ve özel bir izne ihtiyaç olduğu bildirilmiştir. Bu yeni izne karşılık olarak, Tanzimat Dairesi imtiyaz mukavelenamesinde üç değişiklik talep etmiştir. Bu konudaki ilk talep, mukavelenamenin dokuzuncu maddesinde 35 para fiyat biçilen buza indirim yapılmasıdır. İkinci talep 14. madde de bildirilmiş olan, imtiyaz sahibine imtiyaz müddeti bitiminde verilmiş olan öncelik hakkının kaldırılmasıdır. Üçüncü talepse, üretilen buzların sağlık açısından denetiminin belediyeye verilmesidir.

“...herhalde yeniden bir müddet tayini icab ideceği ve bu ise bir müsaade-i mahsusa ve cedide dimek olarak devletce virilecek böyle bir müsaadeye karşı sahib-i imtiyazca da salifül-beyan mukavelenamenin tokuzuncu maddesinde imal olunacak buzun beher kıyyesi için muayyen olub pek fahiş görinen otuz beş paranın hadd-i itidale tenzili ve on dördüncü maddesinde muharrer hakk-ı rüchandan sarf-ı nazar olunması ve on üçüncü maddesinde... mecburiyetin belediyece bit-teftiş...” (BOA, ŞD 1215/9)

Bu konudaki başka bir gelişmeye, bu dönemde Halep şehrinde sadece ruhsatla çalışan bir buz fabrikası kurulmuştur. Birkaç girişimci daha ilave bir fabrika kurmak için, Halep vilayetine başvuruda bulunmuşlardır. Bu gerekçeyle imtiyazdan Halep şehrinin çıkartılarak, Şam ve Kudüs şehirleriyle yetinilmesi istenmiştir.

“...Halebde... ruhsat-ı adiyeye tahtında işler bir fabrika mevcut olduğundan başka bir iki zat tarafından diğer bir fabrika tesisine dahi teşebbüs idildiğinden... Haleb şehri için buz imtiyazının temdidine mahal kalmamasıyla müstedi-i mumaileyhi celb ile imtiyazın Şam ve Kudüs-ü Şerif şehirlerine hasrı ve şerait-i tadilatın icrası dahi teklif idildikde...” (BOA, ŞD 1215/9)

Numan Efendi Halep şehrinin imtiyazdan çıkarılmasını ve belediyenin üretimi denetlemesi maddelerini kabul etmiştir. Buz fiyatı içinse 25 paraya kadar düşebileceğini bildirmişse de, öncelik hakkının kaldırılmasını kabul etmemiştir. “...Halebde imtiyazdan çıkarılmasını...buzların teftişat ve nizamat-ı belediyeye tabi tutulması şartını kabul itmiş...yirmi beş para fiyatı kabul idebileceğini beyan eylemiş olub ancak hakk-ı rüchanının muhafazası hususunda ısrar gösterdiğinden...” (BOA, ŞD 1215/9)

Ticaret ve Nafia Nezareti bu şartları kabul edince, yeni bir imtiyaz mukavelenamesi hazırlanarak Tanzimat Dairesine gönderilmiştir. Buradaki

görüşmede üyelerin çoğu, Şam ve Kudüs şehirlerinde buz fabrikalarına şiddetle ihtiyaç olduğunu belirtmişlerdir. Ayrıca buz için 25 paradan daha düşük bir fiyatın verilemeyeceğini düşündüklerinden, Kasım 1900 tarihinde ilgili imtiyaz mukavelenamesi kabul edilmiştir. Fakat Şam ve Kudüs şehirlerinde buz fabrikası kurulabildiğine dair bilgiye ulaşılammıştır. (Kurt: 2011, 88-89)

SONUÇ

19. yüzyılın ikinci yarısında, buzun suni olarak üretimi mümkün hale gelmiştir. Ama bu imkânın doğduğu dönem; Osmanlı iktisadi yapısında ve doğal olarak sanayisinde de pek çok sorunun yaşandığı bir dönemdir. Osmanlı Devleti sanayileşen Avrupa'nın artan baskısı karşısında, kendi üretimini ve üreticilerini korumaya çalışmaktadır. Ayrıca bu dönemdeki savaşlar ve artan dış borç yükü, Osmanlı Devleti'nin finansman yapısında büyük sorunlar doğurmuştur. Düyunu Umumiye'nin kurulduğu ve bazı vergi kalemlerinin bizzat yabancılara devredildiği bir ekonomide, devletin yerel sanayii desteklemesinin nasıl mümkün olacağı önemli bir sorudur. Bu durum karşısında üretici kesimin ihtiyacının karşılanması konusunda, Osmanlı Devleti yeni çözümler bulmaya çalışmıştır. Geliştirilen metodun adıysa imtiyazlı fabrika sistemidir. Devlet sanayi tesisi kurmak isteyen girişimcilere, fabrikasyon üretim için sınırları ve süresi kesin bir şekilde tayin edilmiş olan bazı haklar tanımıştır. Böylelikle kısıtlı bütçe imkânlarını, ülkenin başka ihtiyaçlarına yönlendirebilmiştir.

Buzun yanında farklı sektörlerden de, pek çok girişimci sanayi tesisi kurmak için devlete başvurmuştur. Başarısızlıklar yaşayan ve imtiyaz alma aşamasından öteye gidemeyenler olsa da, faaliyetlerinde başarı kazanan ve piyasada kendine bir şekilde yer edinenlerde azımsanmayacak önemdedir. Çalışmanın konusu olan buz imali alanında, üç girişimciden ikisi fabrikasını kurup üretime başlamıştır. Faaliyetlerini ciddi denilecek bir süre devam ettirmeyi başarmışlardır. Osmanlı Devleti ülkenin buz ihtiyacının karşılanmasında, hem üreticinin hem de tüketicinin çıkarlarını koruyan bir yaklaşım sergilemiştir. Devletin bu çift taraflı yaklaşımı, piyasa dengesinin korunmasına yöneliktir. Devlet üretici kesimin desteklenmesini önemli bulurken, bu süreçte tüketicilerin çıkarlarının da savunucusu olmuştur. Devlet piyasa düzenleyicisi olarak, sağlıklı bir işleyişin kurallarını ortaya koymaya çalışmıştır.

Osmanlı Devleti üreticilere üç alanda önemli avantajlar sağlamıştır. Bunlardan birincisi fabrikanın kuruluş aşamasındaki teknik donanım ile ilgilidir. Buzun üretimi ve depolanması için gereken her türlü alet ve makine, bir defaya mahsus olmak üzere gümrük vergisinden muaf olarak ülkeye sokulabilmektedir. Böylelikle girişimcilere teknoloji transferi konusunda ciddi bir vergi avantajı sağlanmıştır. Üreticilere sağlanan ikinci avantaj, girişimcilere belirli bölge ve süreler için verilen fabrika tekel hakkıdır. Yeni kurulan bir sanayi tesisi, piyasada kendine yer edinene kadar bazı zorluklar yaşayabilmektedir. Diğer pek çok alanda da yaşanması muhtemel olan bu duruma çözüm olarak fabrikasyon tekel hakkı, girişimciyi henüz yeni olduğu dönemde olası rakiplerinden korumaktadır. Üçüncü avantaj ise buz üretimi ve satışının herhangi bir vergiye tabi olmamasıdır.

Osmanlı Devleti buz imali konusunda üreticileri desteklerken, tüketicilerin haklarını korumayı da ihmal etmemiştir. Bu konuda getirilen düzenlemelerin birincisi; fabrikasyon buz üretimi konusunda kendisine hak tanınanların, kendi bölgelerine mal girişini yasaklayamamalarıdır. Böylelikle tüketicilerin tek kaynağa mahkûm olmaları engellenmiştir. İkinci düzenleme ise, buz satışına konulan fiyat tavanıdır. Hastalık benzeri zaruri sebeplerden buza ihtiyaç duyanlar, makul fiyatlardan ihtiyaçlarını karşılayabileceklerdir. Tüketicileri koruyan üçüncü düzenleme ise, buzun kaliteli sudan ve zararlı malzemelerle karışmadan sağlığa uygun koşullarda üretilmesi mecburiyetidir.

Sonuç olarak 1880'lerden itibaren uygulanışı yaygınlık kazanan fabrika imtiyaz sistemi, dönemin şartlarının doğurduğu mecburiyetler karşısında ortaya çıkmıştır. Osmanlı Devleti finansman güçlükleri ve kapitülasyonlarla sınırlanmış olmasına rağmen, imkânlarını zorlayarak girişimcilere yardımcı olmaya çalışmıştır. Ülke içerisindeki sanayi yatırımlarının artırılması hedeflenmiştir. Girişimcilerse çoğunlukla içeceklerin soğutulması ve biraz da hastalar için ihtiyaç duyulduğundan, buz konusunda yatırım yapmayı kârlı bulmuşlardır. Çünkü ortada yapısı gereği korunan, hazır bir piyasa bulunmaktadır. Netice olarak yerel ihtiyacın temini için olan buz sektörü; dönemin girişimcilerinin dikkatini çekmeyi başarmıştır. İncelenen üç örnek sektörün tamamını kapsamasa da; önemli sermaye güçleri olan bu üç girişimciden ikisi, sektörde kendilerine bir yer edinebilmiştir.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

BOA A.DVNSMKLT.d. 1, 2, 6, 7, 8, 10, 12, 13.

A.MKT.MHM 489/14.

BEO 678/50844, 872/65391, 1404/ 105264.

C.İKTS 35/1742.

DH.MKT 869/25, 1386/105.

İ.İMT 2/11.

İ.MVL 69/1311.

Mad.d.7677.

MV 8/67, 11/70, 21/37.

ŞD 498/13, 1181/4, 1204/10, 1215/9, 2459/48, 2463/1.

Y.PRK.TNF 5/41.

ZB 468/80.

Kitap ve Makaleler

GENÇ, Mehmet (2012), **Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi**, Ötüken Yayınları, İstanbul.

GÜRAN, Tevfik (1992), “Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları”, **150. Yılında Tanzimat, A.K.D.T.Y.K.**, TTK Yayınları, Ankara, s.235-257.

KALA, Ahmet (2003), “Osmanlı Esnafı ve Sanayisi Üzerine Yapılan Çalışmalarla İlgili Genel Bir Değerlendirme”, **TALİD**, C.I, No:1, İstanbul, s.245-265.

KURT, Burcu (2011), “Buz Temininde Sanayileşme ve Osmanlı İmparatorluğu'nda Kurulan Buz Fabrikaları”, **OTAM**, S.30, Ankara, s.73-98.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat S. (2013), **Balta Limanı'na Giden Yol Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri (1580-1850)**, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013.

MARTAL, Abdullah (2000), “İzmir Buz Fabrikası”, **Tepekule Tarih**, S.2, s.86-90.

ÖKÇÜN, A. Gündüz (2003), **Osmanlı Sanayii 1913, 1915 Yılları Sanayi İstatistiki**, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara.

PAMUK, Şevket (1988), “150. Yılında Balta Limanı Ticaret Antlaşması”, **Tarih ve Toplum**, S.60, s.38-41.

PAMUK, Şevket (2009), **Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme, Seçme Eserleri-II**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

QUATAERT, Donald (1992), **Manufacturing and Technology Transfer in the Ottoman Empire, 1800-1914**, Isis Press, İstanbul.

TABAKOĞLU, Ahmet (2005), **Türk İktisat Tarihi**, Dergâh Yayınları, İstanbul.

Ek.1. BEKÇİLER MÜDÜRÜ SALİM AĞANIN İSTANBUL VE BİGA'DA KURACAĞI FABRİKALARIN İMTİYAZ MUKAVELENAMESİ

1) İstanbul ve Çanakkale'nin Biga kazasında buz imal ve satışı için Bekçiler Müdürü Salim Ağaya fabrika kurması için 25 yıl süreyle imtiyaz verilmiştir.

2) İstanbul ile Eyüp, Üsküdar ve Galata semtleriyle; Çanakkale ve Biga kazasında bina nizamnamesine uygun olan yerlerde ve buhar gücüyle çalışacak şekilde fabrikalar inşa edilecektir. Ayrıca bu bölgelerde imal oluncak buzun satışı için mağazalar açmakda imtiyaz sahibinin yetkisi dâhilindedir.

3) İmtiyaz müddetinin başlangıcı olarak birinci fabrikanın açılışı dikkate alınacaktır. Bu müddetin üzerinden bir sene geçtikten sonra, imtiyaz sahibi tarafından başvuru yapılırsa ve hükümetce de uygun bulunursa imtiyazın müddeti uzatılabilir.

4) İmtiyaz fermanın çıkışından itibaren bir sene içerisinde imtiyaz sahibi buz fabrikalarının inşasına başlayacaktır. Bir buçuk sene içerisinde de ilk fabrikayı tamamlayıp, buz imal ve satışına başlayacaktır.

5) Buz fabrikaları, depoları ve diğer lüzumlu binaları inşa için gereken-

ler, buz imal, satış ve muhafazası için gereken her türlü makine, kazan, alet ve hammaddeler ilgili nizamnamesine uygun olarak ve bir defaya mahsus olmak üzere gümrük resminden muaftır. Buz imal ve satışı herhangi bir resme tabi olmadığı gibi, yurtdışına ihraç edilecek buzlardan dahi gümrük resmi alınmayacaktır.

6) Yapılacak fabrikalara kurulacak buhar makineleri gayet sağlam ve dayanıklı olacağı gibi, kurulacak depolarda da sağlamlığa azami dikkat gösterilecektir.

7) İmal olunacak buzun okkası 20 kuruşluk gümüş mecdiye hesabıyla 40 paradan fazlaya satılamayacaktır. Askeriye ile fakir ve kadınlara yönelik hastanelere buz gerektiğinde, buralara satış yapmaya imtiyaz sahibi mecburdur. Buralara yapılacak satış için uygulanacak fiyat limitiye, aynı hesap üzerinden 20 parayı geçemeyecektir.

8) Bu fabrikaların imal ve satışına başlamasıyla beraber gerek Karhane-i Amire idaresince ve gerek halk tarafından temin edilecek ve satın alınacak doğal kar ve buzların dağıtım ve satışına engel olunamaz. Ayrıca imtiyaz sahibinin kendi imtiyaz bölgesine yurtdışından getirilecek olan, gerek suni ve gerek doğal kar ve buzlara müdahale hakkı yoktur.

9) İmtiyaz müddetinin sonuna kadar imtiyaz bölgesi sınırlarında, bu amaçla fabrika kurulması ve buz imal ve satışı için makine getirilmesi yasaktır. Fakat ev ve eczanelere mahsus küçük el makineleri bu yasaklamadan istisnadır.

10) İmtiyaz sahibi eğer isterse, bu fabrika için Osmanlı bir anonim şirket kurabilir. Bunun için kendisinin lazım gelen mukavelenameyi düzenleyip, hükümete takdim ederek resmi ruhsat alma mecburiyeti vardır. Yalnız kurulacak şirket ilan edilecek olan imtiyaz fermanının hükümlerine, bu mukavelenamenin içeriğine ve Osmanlı Devleti'nin kanunlarına uygun olmak zorundadır.

11) İmtiyaz müddetinin sonunda imtiyaz sahibi veya onun yerine geçmiş olan şahıs veya kurulmuş olan şirket; fabrikayı, makineleri ve diğer aletleri bedelsiz olarak devlete iade edecektir.

12) Buzların içime uygun ve sağlığa herhangi bir zararı olmayan sular-dan imal edilmesi gerekmekte olup, imal edilecek olan buzun içine insan

sağlığına zararlı herhangi bir madde karıştırılmaması da imtiyaz sahibinin görevidir.

13) İmtiyaz müddetinin sonunda hükümet mukavelenameyi uzatmaz ve devraldığı fabrikayı kendi değil de üçüncü şahıslar eliyle işletmek isterse, bu işletme için önceki şartlarla devam etmek üzere imtiyaz sahibinin diğer taliplilere göre önceliği olacaktır.

14) İmtiyaz sahibinin istihdam edeceği bütün çalışanların Osmanlı Devleti vatandaşı olması şarttır. Yalnız makinist gibi gerekli bazı teknik elemanların yabancı tebadan olmasına izin verilebilir.

15) Bu mukavelenamedeki maddelerin uygulanmasının kontrol ve denetimine Ticaret Nezareti yetkilidir. (BOA, A.DVNSMKLT.d.2: 9-10)

Ek.2.ABDULLAH VE ŞÜKRÜ BEYLERİN ORTAKLAŞA İZMİR'DE KURACAĞI FABRİKANIN İMTİYAZ MUKAVELENAMESİ

1) İzmir şehri ve sancağı sınırları dâhilinde 15 sene müddetle buz imal etmek ve satmak üzere, Şurayı Devlet baş muavini Abdullah Bey ile yine bu dairede muavin olarak çalışan Şükrü Beye fabrika inşası ve açılışı için imtiyaz verilmiştir.

2) Fabrika İzmir şehri ve sancağı sınırları dâhilinde, bina nizamnamesi kurallarına göre ve belediye meclisinin uygun bulacağı bir yerde inşa edilecektir. Kurulacak buz fabrikası buhar gücüyle çalışacak olup, bahsedilen sınırlar dâhilinde gereken yerlere buz satış mağazaları kurulması ve açılması, ayrıca imal olunacak buzun satış hakkı sadece imtiyaz sahiplerine aittir.

3) İmtiyaz müddetinin hesaplanmasında fabrikanın açılış tarihi başlangıç olarak kabul edilecektir. İmtiyaz müddetinin sona ermesine bir sene kala; imtiyaz sahipleri talep eder ve hükümette uygun bulursa, imtiyaz müddeti uzatılabilir.

4) Buz fabrikası, depo ve lazım olacak diğer binaların inşası için gereken her çeşit eşya; buz imal, satış ve muhafazası için gereken makine, kazan ve alet edevatın hepsi mevcut kurallar çerçevesinde bir seferliğine

gümrük vergisinden muaftır. Ayrıca buz imal ve satışı da herhangi bir vergiye tabi olmayacağı gibi, inşa edilecek fabrikada imal olunup ihraç edilecek buzdan da gümrük vergisi alınmayacaktır.

5) Yapılacak fabrikada kurulacak olan buhar makineleri en sağlamından olacağı gibi, inşa edilecek depo binaları da gayet sağlam ve dayanıklı olacaktır.

6) Padişahın onay tarihinden itibaren, imtiyaz sahipleri bir sene zarfında fabrika inşasına başlamak zorundadır. Bir buçuk sene içerisinde de, buz imal ve satışının başlaması gerekmektedir. Yalnız imtiyaz sahipleri imtiyazlarının işleyişi için anonim şirket kurmaya yetkili değillerdir.⁴ Ayrıca kendilerine padişah fermanıyla verilmiş imtiyazlarını başkalarına devredermezler, satamazlar.

7) İmal olunacak buzun okkası, 20 kuruşluk mecdiye hesabıyla 40 paradan fazlaya satılamayacaktır. Askeri, vakıf ve kadın hastaneleri benzeri hastanelerin ihtiyaç duyacağı buzun fiyat sınıırıysa; yine 20 kuruşluk mecdiye hesabıyla 20 paradır.

8) Bu fabrikanın açılışıyla beraber buz imal edilmesi ve satılması, gerek Karhane-i Amire idaresince ve gerek halk tarafından tedarik olunacak ve satın alınacak tabi kar ve buzlarla, yurtdışından getirilecek gerek tabi ve gerek suni kar ve buzların satışına engel olamaz. Fakat dâhilde yapılan buzların imtiyaz bölgesine sokulması yasaktır.

9) İmtiyaz müddetinin sonuna kadar imtiyazın sınırları dâhilinde bu tarz bir fabrikanın inşasıyla, buz imal ve satışı için makine getirtmek ve fabrika açmak ve ayrıca suni buz mağaza ve depoları açmak üzere hiç kimseye ruhsat verilmeyecektir. Fakat hane ve eczanelere mahsus küçük el makineleri bu yasağın istisnasıdır.

10) Bu fabrikanın kurulması, depo binalarının inşası ve sair ihtiyaçlar için lüzumuna göre parça parça kullanmak üzere, 10.000 lira sermaye ortaya konacaktır. İmtiyaz sahipleri bu sermayeyi fabrika inşası sırasında temin etmek zorundadırlar.

4 İmtiyaz sahiplerinin talebi neticesinde anonim şirket kurma yasağı, 6 Mayıs 1893 tarihindeki Şurayı Devlet Tanzimat Dairesindeki toplantıda kaldırılmıştır. İlgili karar 30 Mayıs 1893 tarihinde padişah tarafından onaylanarak yürürlüğe girmiştir. (BOA, A.DVNSMKLT.d.6: 279-281)

11) İmtiyaz müddetinin sonunda fabrika, makine ve diğer aletler imtiyaz sahiplerinin kendisine ait olacaktır.

12) Buzların içime uygun ve herhangi zararlı bir madde içermeyen sularından imal edilmesi ve içine sağlığa zararlı herhangi yabancı bir madde karıştırılmamasına dikkat edilmesi, imtiyaz sahiplerinin görevidir.

13) İmtiyaz müddetinin sonunda ilgili mukavelename uzatılmaz, devlette bu alanda çalışma yapmak istemez de ilgili imtiyazı özel sektöre tekrardan devretmek isterse; imtiyaz sahiplerinin diğer taliplilere göre tercih hakkı olacaktır.

14) İmtiyaz sahiplerinin istihdam edeceği çalışanlar Osmanlı vatandaşı olmak zorundadır. Ancak makinist benzeri bazı teknik elemanların, yabancı ülke vatandaşları arasından seçilmesine izin verilebilir. (BOA, A.DV-NSMKLT.d.2: 171-172)

Ek.3.NUMAN EBU ŞİAR EFENDİ'NİN ŞAM, HALEP VE KUDÜS'TE KURACAĞI FABRİKALARIN İMTİYAZ MUKAVELENAMESİ

1) Şam, Halep ve Kudüs şehirlerinde birer buz fabrikası kurmak üzere Şam'ın önde gelenlerinden Numan Ebu Şiar Efendi'ye aşağıdaki şartlarla imtiyaz verilmiştir.

2) Bu üç şehirde kurulacak olan fabrikalar, yerel hükümetin uygun gördüğü yerlerde ve bina kanuna uygun bir şekilde inşa edilecektir. Bu şehirlerde ve imtiyaz müddeti boyunca, buhar veya su gücüyle çalışan makineler vasıtasıyla buz fabrikaları kurulması ve işletilmesi; imtiyaz sahibinin veya onun yerine geçecek olan şirketin tekelindedir.

3) İmtiyazın süresi konuyla ilgili padişah fermanının kendisine tebliğ tarihinden itibaren 25⁵ senedir.

4) Padişahın onayından sonra bir ay içerisinde, Osmanlı Bankasına Ticaret ve Nafia Nezareti adına 200 Osmanlı altını teminat akçesi yatırılacaktır.

5 Başlangıçta 20 sene olan imtiyaz süresi, 18 Şubat 1897 tarihinde yenilenen imtiyaz mukavelenamesiyle birlikte 25 seneye çıkarılmıştır. (BOA, A.DVNSMKLT.d.8: 235)

5) Buz fabrikalarının inşasına lazım olacak her çeşit eşya ile buz imal, satış ve muhafazası için gerekli her türlü makine, kazan ve aletler; ilgili kanun hükmünce bir defaya mahsus olmak üzere gümrük resminden muaftır. Ayrıca buz imal ve satışı herhangi bir resme tabi olmayacaktır.

6) Fabrikaya kurulacak olan buhar veya su gücüyle çalışan makineler, en sağlamından seçilecektir. Ayrıca kurulacak fabrika binalarında sağlamlık ve dayanıklılığına dikkat edilecektir.

7) İmtiyaz sahibi padişahın onayından itibaren bir buçuk sene zarfında, fabrikanın inşasına başlayacaktır. En geç iki sene içerisinde fabrika inşası tamamlanıp, buz imal ve satışına başlanacaktır. Yine iki sene içerisinde, Osmanlı bir anonim şirketi kurmak imtiyaz sahibinin yükümlülüğüdür. İmtiyaz sahibi haklarını üçüncü şahıslara devredip satabilir.

8) İmtiyaz sahibi yedinci madde de belirtilen süreler içerisinde; inşaata ve imalata başlamazsa ve şirket kurmayı başaramazsa, imtiyaz hükmünü kaybedecektir.

9) İmal olunacak buzun okkası, 20 kuruşluk gümüş mecdiye hesabıyla 35 paradan fazlaya satılamayacaktır. Askeriye ile fakir ve kadınlara yönelik hastanelere gereken buz bedeli, yine aynı hesapla okka başına 15 para olarak belirlenmiştir. Ayrıca belediye marifetiyle parasız olarak tedavi ettirilen hastalar için gereken buzsa, doktor reçetesi olmak şartıyla bedelsiz olarak verilecektir.

10) Bu fabrikaların açılışıyla yapılacak olan buz imal ve satışı, gerek Karhane-i Amire ve gerek halk tarafından temin edinilecek ve satın alınacak tabi buz ve karların serbestçe alınıp satılmasına engel değildir.

11) İmtiyaz süresinin sonuna kadar imtiyaz bölgesi sınırları içerisinde; buz fabrikası kurmak, buz imal ve satışı için makine getirtmek ve suni buz satışı için mağaza ve depo açmak için hiç kimseye ruhsat verilmeyecektir. Fakat ev ve eczanelerde kullanılan küçük el makineleri bu yasaklamanın dışındadır.

12) İmtiyaz müddetinin sonunda imtiyaz sahibinin malik olduğu fabrika, makine ve aletler kendisine aittir.

13) Buzların içime uygun ve herhangi bir zararı olmayan sulardan imal edilmesi ve içine sağlığa aykırı herhangi bir madde karıştırılmaması hu-

suslarına dikkat etmek, imtiyaz sahibinin görevidir.

14) İmtiyaz müddetinin sonunda devlet bu imtiyazı uzatmak veya yenilemek isterse, aynı şartlarla devam etmek üzere imtiyaz sahibinin diğer taliplilere göre önceliği olacaktır.

15) İmtiyaz sahibi çalışanlarını Osmanlı vatandaşları arasından seçmek zorundadır. Yalnız makinist benzeri gerekli bazı teknik elemanlar yabancı ülke vatandaşı olabilir.

16) İmtiyaz sahibinin Osmanlı vatandaşı olduğu gibi, imtiyazı yürütmek için kuracağı şirkette Osmanlı şirketi olmak zorundadır. Ayrıca bu şirket Osmanlı Devleti'nin şimdiki ve gelecekteki kanun ve nizamlarına uymak zorundadır. (BOA, A.DVNSMKLT.d.8: 173-175)